હંટર કમિટી સમક્ષ

ગાંધીજીની જુબાની

હંટર કમિટી સમક્ષ

ગાંધીજીની જુબાની

"જો કોઇ રાજ્યકર્તા ન્યાયનો કેવળ તિરસ્કાર કરવા બેસી જાય તો એવી અન્યાયી વ્યવસ્થા અશક્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હું જરૂર ડરું નહિ."

—સર ચીમનલાલને જવાબ

નવજીવન પ્રકાશન મન્દિર

અમદાવાદ

ત્રણ આના

પહેલી આવૃત્તિ સંવત ૧૯૭૬
બીજી આવૃત્તિ : સંવત ૧૯૮૦

મુદ્રક અને પ્રકાશક
વેણીલાલ છગનલાલ બૂચ,
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

હંટર કમિટી

પ્રમુખ

ધી ઑન. લૉર્ડ હંટર, સ્કૉટલંડના માજી સૉલિ. જનરલ

સભ્યો

ધી ઑન મિ જસ્ટિસ જી. સી. રેન્કિન, જજ હાઈકોર્ટ, કલકત્તા

ધી ઑન મિ ડબ્લ્યુ એફ રાઈસ, ઍડિ સે હોમ ડિ ગવ ઇન્ડિયા

મેજર જનરલ સર જ્યૉર્જ બૅરો, પેશાવર ડિવિઝન

ધી ઑન પંડિત જગતનારાયણ, સંયુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભાના સભાસદ

ધી ઑન મિ થૉમસ સ્મિથ, સંયુક્ત પ્રાન્તની ધારાસભાના સભાસદ

સર ચીમનલાલ સેતલવાડ, ઍડવોકેટ હાઇકોર્ટ મુંબઇ

સાહેબજાદા સુલતાન અહમદ ખાન, મેમ્બર ફૉર અપીલ્સ ગ્વાલિયર સ્ટેટ.

તા. ૯મી જાન્યુઆરી ૧૯૨૦ — સ્થળ. હઠીસંગની વાડી અમદાવાદ

સાખી એકરાર

"કાયદાના ભંગથી શિક્ષા થાય છે તેની બીકથી નહિ, પણ સમાજના કલ્યાણ-ને માટે તે તેને જરૂરના ગણે છે તેથી સત્યાગ્રહી હમેશાં કાયદાને માન આપે છે પણ એવા કેટલાક પ્રસંગો આવે છે, જ્યારે અમુક કાયદા એના અંતઃકરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે કે તેને અધીન થવું એ દૂષણ ગણાય આવે વખતે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનયપૂર્વક તેનો ભંગ કરે છે અને તેની શિક્ષા શાન્તિથી સહન કરે છે"

છેલ્લા ત્રીસ વર્ષથી હું સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ ને તેનુ પાલન કરતો આવ્યો છુ. સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તોને હું જે સ્વરૂપે અત્યારે પિછાનુ છુ તે સ્વરૂપમા તે ક્રમે ક્રમે વિકાસ પામ્યા છે

ઉત્તર અને દક્ષિણ ધ્રુવ વચ્ચે જેટલુ અન્તર છે, તેટલું સત્યાગ્રહ અને 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' વચ્ચે છે 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' નબળા લોકોનુ હથીયાર છે અને પોતાનો હેતુ બર લાવવા શારીરિક બળ વાપરવાનો કે તોફાન કરવાનો તેમા બાધ નથી પણ સત્યાગ્રહ તો સબળામા સબળા લોકોનું હથીયાર

છે, અને તેમાં કોઈ પણ પ્રકારનું રમખાણ મચાવવાનો ખ્યાલ પણ ન હોય શકે.

દક્ષિણ આફ્રિકામાં પૂરાં આઠ વર્ષ સુધી હિન્દીઓએ જે બળનો ઉપયોગ કર્યો હતો તે બળને તે વખતે સત્યાગ્રહનું નામ આપ્યું હતું એ જ અરસામાં બ્રિટિશ ટાપુઓમાં તથા દક્ષિણ આફ્રિકામાં 'પેસિવ રિઝિસ્ટન્સ'ની લડત ચાલતી હતી તેનાથી ભેદ બતાવવાને મે આ શબ્દ યોજ્યો હતો.

એ શબ્દનો મૂળ અર્થ સત્યનો આગ્રહ છે એટલે કે તે સત્યબળ છે. મે તેને પ્રેમબળ અથવા આત્મબળ પણ કહ્યું છે. છેક શરૂઆતમાં મે સત્યાગ્રહનો અમલ કરતાં જોયું હતું કે સત્યને પાળવામાં સામા માણસ ઉપર હુમલો કરવાનો ઇરાદો હોય જ નહિ, પણ ધીરજથી અને સહાનુભૂતિથી તે માણસને ભૂલ કરતો અટકાવવાનો જ હેતુ એમાં હોય, કારણકે એકને જે સત્ય લાગે તે બીજાને ભૂલભરેલું પણ લાગે ધીરજ

એટલે જાતે દુ ખ સહેવુ એટલે આ સિદ્ધાન્તનો અર્થ એ થાય કે સામા માણસ ઉપર નહિ, પણ પોતાની જાતે દુ ખ ખમીને સત્યને પાળવુ

પણ રાજકારણમા લોકોની લડત તો અન્યાયી કાયદાઓ રૂપી ભૂલોની સામે થવાની જ ઘણુંખરૂં હોય છે જ્યારે અરજીઓથી કે એવી બીજી રીતે તમે કાયદો અમલમા મુકનારને તેની ભૂલનુ ભાન કરાવવામા નિષ્ફળ નિવડો ત્યારે જો તમે તે ભૂલને અધીન થવા માગતા ન હો તો તમારે સારૂ માત્ર એટલો જ ઉપાય રહ્યો કે કા તો તમે તેવો કાયદો અમલમા મુકનારને શરીરબળ વાપરીને તમને નમવાની ફરજ પાડો, અથવા તો કાયદાનો ભગ કરીને અને તેને સારૂ થતી શિક્ષા વ્હોરી લઇને જાતે દુ ખ સહન કરો આથી સત્યાગ્રહ એટલે સિવિલ કાયદા-ઓનો ભગ એમ લોકો સમજે છે તેમા

ફોજદારી નહિ પણ દિવાની કાયદાઓનો જ ભગ કરવાનો હોય છે

સાધારણ રીતે કાયદાનો ભગ કરનાર માણસ છુપાઇને કાયદો તોડે છે અને તેની શિક્ષાથી દૂર ભાગવા મહેનત કરે છે પણ સત્યાગ્રહી તેમ નથી કરતો કાયદાના ભગથી જે શિક્ષા થાય તેની બીકથી નહિ, પણ સમાજના કલ્યાણને માટે તે તેને જરૂરના ગણે છે તેથી સત્યાગ્રહી હમેશા કાયદાને માન આપે છે પણ એવા કેટલાક પ્રસગો આવે છે—જોકે તે સાધારણ રીતે જૂજ જ હોય છે—જ્યારે અમુક કાયદા એના અત કરણને એટલા બધા અન્યાયી લાગે છે કે તેને અધીન થવુ એ દૂષણ મણાય આવે વખતે તે ખુલ્લી રીતે અને વિનય-પૂર્વક તેનો ભગ કરે છે અને તેની શિક્ષા શાન્તિથી સહન કરે છે વળી કાયદો ઘડનારના વતનની સામે પોતાનો વાધો નોધાવવાને જે કાયદાના ભગમા અનીતિ સમાયલી ન

હોય તેવા બીજા કાયદાઓનો પણ ભગ કરીને એટલે અશે રાજ્યને મદદ કરવાનું પણ તે બધ કરે છે

મારા મત પ્રમાણે સત્યાગ્રહ એટલો સુન્દર અને અર્થસાધક છે, અને તેનો સિદ્ધાન્ત એટલો સરળ છે કે તેનો બાળકોને પણ ઉપદેશ કરી શકાય ગીરમીટીયા મજુરને નામે ઓળખાતા હજારો સ્ત્રીપુરુષો અને બાળકોને દક્ષિણ આફ્રિકામા મે સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કર્યો હતો અને તેના સરસ પરિણામ આવ્યા હતા

જ્યારે રોલેટ કાયદા પ્રગટ કરવામા આવ્યા ત્યારે મને એમ લાગ્યુ કે વ્યક્તિની સ્વતત્રતાને તે એટલા બધનકર્તા હતા કે તેની સામે થવામા બને તેટલું બળ અજમાવવુ જ જોઇયે મે એ પણ જોયું કે તે કાયદાની સામેનો વિરોધ હિન્દીઓમા સર્વસામાન્ય હતો સમગ્ર પ્રજાવર્ગને અણ-ગમતો હોય એવો કાયદો ઘડવાને ગમે

તેવા આપખુદી રાજ્યને પણ હક નથી, તો પછી હિન્દી સરકાર જેવી બંધારણની રૂઢી અને તેના દાખલા પાળતી સરકારથી તો આમ ન જ થઈ શકે મને એમ પણ લાગ્યુ કે આ કાયદા સામેની ચળવળ બેસી ન જાય અથવા તે તોફાનને રસ્તે ન ચડી જાય તે મ ટે તેને ચોક્સ દિશામા વાળવાની જરૂર હતી

તેથી કાયદાના ભગના તત્ત્વ પર ભાર મૂકીને દેશને સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ આપવાની મે હિમત ધરી આ ચળવળ કેવળ આન્તરિક અને પવિત્ર છે, તેથી છઠ્ઠી એપ્રિલના એક દિવસને સારુ ઉપવાસ અને પ્રાર્થના કરવાની ને તમામ કામકાજ બંધ કરવાની મે સૂચના કરી આનો સરસ જવાબ એકથી બીજા છેડા સુધી આખા હિન્દુ-સ્તાનમાથી અને નાના ગામડામાથી પણ મળ્યો, જોકે આને માટે કાઇ પણ વ્યવસ્થા મોટી તૈયારી કરવામા આવી ન

હતી. મને જેવો વિચાર સુઝયો તેવો જ મે પ્રજા આગળ મુકેલો ૬ઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે લોકોએ કાંઈ પણ તોફાન કર્યું નહિ, તેમ પોલીસ જોડે પણ કંઇ ઝપાઝપી થઇ નહિ. હડતાળ કેવળ મરજીયાત અને સ્વયભૂ હતી. જે કાગળ દ્વારા આ વિચાર જાહેર કરવામા આવ્યો હતો તે હું આ સાથે રજુ કરૂ છુ

૬ઠ્ઠી એપ્રિલનો દિવસ ઉજવ્યા પછી તુરત જ કાયદાનો ભગ શરૂ કરવાનો હતો તે હેતુથી સત્યાગ્રહ સભાની કમિટીએ કેટલાક રાજકીય કાયદા પસદ કર્યા હતા, અને તેથી સ્વરાજ વિષેનું મારૂં ચોપાનીયુ, સર્વોદય નામનુ રસ્કિનના એક પુસ્તકનુ ભાષાન્તર, સૉક્રેટીસનો બચાવ અને તેનુ મરણ એ વિષે લેખ વગેરે જે તદ્દન નિર્દોષ સાહિત્યની સરકારે બધી કરી હતી તે વેચવાનુ અમે શરૂ કર્યું

૬ઠ્ઠી એપ્રિલને દિવસે હિન્દુસ્તાન જેવું સચેત થયું તેવુ પહેલા કદિ પણ જોવામાં

આવ્યુ ન હતું એ વિષે તો કાંઇ પણ શક નથી જે લોકો ભયભીત રહેતા હતા તેમને સરકારનો ડર ન રહ્યો વળી અત્યાર સુધી પ્રજાનો મોટો સમુદાય તો સુષુપ્તિમા જ હતો આગેવાનોએ તેમના પર કાંઇ પણ સગીન અસર પહોચાડી ન હતી તેમને કાંઇ તાલીમ મળી ન હતી તેમને એક નવી શક્તિનુ ભાન થયુ, પણ તે શુ છે અને તેનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો એની તેમને સમજ ન હતી

દિલ્હીમા જે મોટો પ્રજાવર્ગ પહેલા અચેતન રહ્યો હતો તેને કાબુમા રાખવાનુ કામ આગેવાનોને વસમુ લાગ્યુ હું અમૃતસર જાઉ અને સત્યાગ્રહનુ શાન્ત સ્વરૂપ લોકોને સમજાવુ એમ ડૉ સત્યપાલ ઇચ્છતા હતા દિલ્હીથી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ અને અમૃતસરથી ડૉ સત્યપાલે મને લખ્યુ કે મારે લોકોને શાન્ત કરવાને માટે અને સત્યાગ્રહનુ સ્વરૂપ સમજાવવાને માટે

તે બન્ને સ્થળે જવું હું પહેલાં કદિ અમૃતસર અને પંજાબ પણ ગયો ન હતો આ બન્ને ગૃહસ્થોના સન્દેશા સત્તાધારીઓના જોવામાં આવ્યા હતા, અને બન્ને સ્થળે હું શાન્તિ ફેલાવવાને માટે જતો હતો એ તેઓ જાણતા હતા.

હું ૮મી એપ્રિલને દિવસે દિલ્હી અને પંજાબ જવા મુંબઇથી નીકળ્યો અને ડૉ સત્યપાલ કે જેમને હું પહેલાં કદિ મળ્યો ન હતો તેમને દિલ્હીમાં મને મળવા મે તાર કર્યો પણ મથુરા છોડયા પછી દિલ્હી પ્રાન્તમાં મને દાખલ થતો અટકાવવાને એક હુકમ બજાવવામાં આવ્યો મને લાગ્યું કે એ હુકમનો ભંગ કરવાની મારી ફરજ હતી, અને તેથી હું મુસાફરીમાં આગળ ચાલ્યો પછી પલવલ આગળ મને પંજાબમાં જતો અટકાવવાનો અને મુબઇ ઇલાકામાં જ રોકવાનો હુકમ મળ્યો, અને ત્યાં પોલીસની એક ટુકડીએ મને પકડયો અને

ગાડીમાથી ઉતાર્યો જે પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને પકડયો તેઓ મારી સાથે અતિશય સભ્યતાથી વર્ત્યા, અને પહેલી જ ગાડીમા મને મથુરા લઇ જવામા આવ્યો, ત્યાથી તેઓ સવારમા એક કારખાનામા મને સવાઇ માધવપુર લઇ ગયા ત્યા પેશાવરથી આવતી મુંબઈ મેલમા હું બેઠો, અને સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ બાવરિંગે મારો કબજો લીધો અને ૧૧મી તારીખે મુબઈ છુટો કરવામા આવ્યો

દરમીયાન અમદાવાદના, વીરમગામના અને સામાન્ય રીતે ગુજરાતના લોકોને મારા પકડાયાના ખબર મળ્યા તેઓ ઝનૂની બન્યા; તેમણે દુકાનો બધ કરી, મોટા ટોળા ભેગા થયા, તેમણે ખૂન અને લૂટ કર્યાં, આગો લગાડી, તાર કાપ્યા અને ગાડીના પાટા ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કર્યો

થોડા જ વખત પર મે ખેડાના ખેડુતોની વચ્ચે રહીને કામ કર્યું હતુ અને હજારો

પુરુષો અને સ્ત્રીઓ સાથે હું ભળ્યો હતો શ્રીમતી અનસુયા બ્હેનના ક્હેવાથી અને તેમની સાથે રહીને અમદાવાદના મીલમજુરોનું કામ મે કર્યું હતું મીલમજુરો તેમની કદર કરતા અને તેમને પૂજતા તેઓ પણ પકડાયા છે એવી ખોટી અફવા ઉડી એટલે અમદાવાદના મજુરોનો ગુસ્સો ખૂબ તપી ગયો. વીરમગામના મજુરો જ્યારે મુસીબતમા હતા ત્યારે અમે બન્ને તેમને મળ્યા હતા અને તેમની વતી વચમા પડયા હતા. મારી તો ખાતરી છે કે મને પકડવાના ખબર અને અનસુયા બ્હેનને પકડવાની ગપ સાભળીને લોકો ગુસ્સે થયા, તેથી જ તેમણે અત્યાચાર કર્યો

હુ લગભગ આખા હિન્દુસ્તાનમા જનસમુદાય સાથે ભળ્યો છુ અને તેમની સાથે મેં ખુલાસાથી વાતો કરી છે. તે ઉપરથી આ અત્યાચારની પાછળ કાંઈ પણ અરાજક ચળવળ હોય એમ હું માનતો

નથી તેને હુલ્લડનુ મોટુ નામ પણ ભાગ્યે જ આપી શકાય

મારા મત પ્રમાણે સરકારની સાથે ખડ ઉઠાવવાનો આરોપ ગુન્હેગાર ઉપર મુકવામા સરકારે ભૂલ કરી છે. આ ઉતાવળા પગલાથી અણુઘટતું અને વધારે પડતુ દુખ ઘણાને સહેવુ પડયુ છે અમદાવાદના મજુરો ઉપર નાખેલો દડ ભારે હતો અને તે ઉઘરાવવાની રીત વધારે પડતી કડક તથા ઉશ્કેરણી કરે એવી હતી મજુરોના ઉપર ૧,૭૫,૦૦૦ રૂપીયા જેવડો મોટો દડ નાખવો ન્યાય્ય કેમ હોય એ વિષે મને શકા છે નડીયાદ અને બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નખાઈ અને તેનો ખર્ચ બારેજડીના ખાતેદારો તથા નડીયાદના વાણીયા તથા પાટીદારો પાસેથી લેવાનુ ઠર્યું—એ પગલા પણ બિલકુલ અકારણ અને ખારીલા જ ગણાય મારી એવી માન્યતા છે કે અમદાવાદમા માર્શલ લૉ વિનાકારણ

જાહેર કરવામા આવ્યો હતો અને તેના અવિચારી અમલથી કેટલાયે નિર્દોષ માણુસોના જાન ગયા હતા

બાકી, મુબઇ ઇલાકામા જે વખતે પરસ્પર શકાથી વાતાવરણ છવાઈ રહ્યું હતું અને શાન્તિ જાળવવાને લાવવામા આવતા લશ્કરની ગાડીને ઉથલાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યાથી અમલદારો સ્વાભાવિક રીતે ગુસ્સે થયા હશે, તે વખતે ઉપર જણાવેલા મુદ્દા બાદ કરતા તેઓ ઘણા જ સયમથી વર્ત્યા એ વિષે મને સહેજ પણ શકા નથી

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

જુબાની

" રોલેટ ઍક્ટની સામે મારી મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે આ કાયદો આખી પ્રજાની ઉપર એક આરોપ રૂપે ઘડાયો છે

ત્રણ વરસને માટે પણ એક આખી પ્રજાને સજા કરવાની વાત મારું મન તો ન જ બરદાસ કરી શકે "

લૉર્ડ હંટરના સવાલો

લૉ. હંટર—મિ૦ ગાંધી, સત્યાગ્રહ-ની હીલચાલના પિતા તમે જ ને ?

ગાંધીજી—જી હા

સ૦—ટુંકામાં એ હીલચાલનું સ્વરૂપ સમજાવશો જરા ?

જ૦—શારીરિક બળને બદલે આત્મિક બળથી અને શુદ્ધ સત્યના જોર ઉપર લડવાની હિમાયત કરનારી આ હીલચાલ છે. મારી દૃષ્ટિએ, એ કૌટુમ્બિક ક્ષેત્રમાં લાગુ કરવામાં આવતો ન્યાય રાજદ્વારી ક્ષેત્રમાં પણ લાગુ કરવાનો યત્ન છે અને પોતાનાં દુખોની દાદ મેળવવા જતાં એ

એક જ રસ્તે પ્રજા ખૂનામરકીના ભયમાંથી બચી શકે તેમ છે એવો અનુભવ ઉપરથી મારો મત બધાયો છે.

સ૦—રૉલેટ કાયદાની સામે થવા તમે આ હીલચાલ ઉપાડી, તમે લોકોને સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરવા કહ્યુ, ખરૂં ?

જ૦—જી હા

સ૦—આ હીલચાલમા જેટલા બને તેટલા માણસો ભેળવવાનો તમારો ઈરાદો ખરો ?

જ૦—જી હા,—સત્ય અને અહિંસાના સિદ્ધાન્તને કોઈ રીતે બાધ ન આવે એવી રીતે એ શરતે લાખો માણસો મને મળે તોપણ એમાના એકેએકને હું વગર આનાકાનીએ સત્યાગ્રહની હીલચાલમાં દાખલ કરૂં

સ૦—તમારી હીલચાલ સરકારવિરુદ્ધ છે એમ ન કહેવાય ?

જ૦—નહિ જ એવી કશી ભાવનામાંથી આ હીલચાલની ઉત્પત્તિ થઇ જ નથી

સ૦—મિ૦ ગાંધી, તમે જરા સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞા તરફ સરકારની દૃષ્ટિથી જોશો? ધારો કે તમે પોતે જ ગવર્નર હો તો તમારી સરકાર સામે ઉપાડવામાં આવેલી આવી હીલચાલ વિષે તમે શું કહો?

જ૦—જો દેશનો કારભાર મારા હાથમાં હોય અને શુદ્ધ સત્યને જ શોધવા ખાતર કોઈ લોકો ચોક્કસ કાયદાઓને માન આપવાની ના પાડે તો હું તેમના કૃત્યને કાયદેસર જ ગણું અને એમને હું મારા કરી લઉં. સાચો સત્યાગ્રહી જાતે માગે તે જ હક પોતાના વિરોધીઓને પણ આપે.

સ૦—આવી જાતની હીલચાલ લાંબો વખત જારી રહે તો રાજ્ય નભી રહી શકે ખરું?

જ૦—જરૂર. દક્ષિણ આફ્રિકામાં લડત આઠ આઠ વરસ ચાલુ રહી છતાં ત્યાંનું રાજ્ય અટક્યું ન હતું, અને લડત પછી જનરલ સ્મટ્સે અભિપ્રાય આપ્યો હતો

કે દક્ષિણ આફ્રિકાના હિંદીઓની પેઠે જ બધા લડત ચલાવે તો પોતાને કશું વાંધો લેવાપણું ન હોઇ શકે

સ૦—તમારી સત્યાગ્રહ-પ્રતિજ્ઞામાં તો એક કમિટી નક્કી કરે તે કાયદાઓ તોડવાની જ વાત છે ને ?

જ૦—હા જી, અને પ્રતિજ્ઞાનો એ જ ભાગ વ્યક્તિક સ્વચ્છન્દ ઉપર અંકુશ મુકનારો છે એ વાત આપની કમિટી સમક્ષ હું સ્પષ્ટ કરવા ઇચ્છું છું સત્યાગ્રહ હીલચાલને સાર્વજનિક કરવાનો ઇરાદો હતો એટલે એવો અંકુશ મુકવો જ મને યોગ્ય લાગ્યો.

સ૦—મિ૦ ગાંધી, 'કપાળે કપાળે જુદી મતિ' એ કહેવત સત્યાગ્રહીઓને પણ લાગુ ન પડે ?

જ૦—હા જી, પડે અને એ કડવો અનુભવ મને થઇ ચુક્યો છે

સ૦—એવી પ્રતિજ્ઞાથી માણસના અંત - કરણને તમે બાધી નથી લેતા ?

જ૦—હું જે રીતે એનો અર્થ કરું છું એ દૃષ્ટિએ નહિ જ. મારો અર્થ ભૂલભરેલો નીવડશે તો ફરી આ હીલચાલ શરૂ કરવાનો પ્રસંગ આવ્યે મારે મારી ભૂલ સુધારવી રહી

લૉ૦ હં૦—ના, ના, મિ૦ ગાંધી, હું કંઈ તમને શિખામણ આપવાનો દાવો નથી કરતો

ગાંધીજી—હું સમજ્યો, છતાં એવી માન્યતામાંથી હું આ કમિટીની પણ રક્ષા કરી લેવા ઇચ્છું છું

સ૦—પણ કાયદાના સવિનય ભંગનો સિદ્ધાન્ત તમને જોખમકારક નથી લાગતો ?

જ૦—મારી માન્યતા એથી ઊલટી છે દેશને ખૂનામરકીના વિચારો કરાવવામાંથી છોડાવી લેવાનો શુદ્ધ હેતુ જ કેવળ એના મૂળમાં રહેલો છે

[ત્યાર પછી લૉર્ડ હંટરે હુકમા રૉલેટ કાયદો પસાર થયા અગાઉના સંજોગો, હિન્દી પ્રજા તરફથી ચોમેરથી એની સામે

થયેલો વિરોધ વગેરે વર્ણવી બતાવ્યા, અને એ કાયદાની સામે ગાંધીજીને શું વાંધો હતો તેનો મર્મ સમજાવવા કહ્યું]

ગાંધીજી—રૉલેટ કમિટીનો રિપોર્ટ વાંચતા મને એમ લાગ્યું કે રૉલેટ કમિટીએ જે ભલામણો પોતાના રિપોર્ટને અન્તે કરી તેવી ભલામણો કરવા પૂરતો પુરાવો કે હકીકતો કમિટીની પાસે ન હતા એ ભલામણો પરથી ઘડી કાઢવામા આવેલા ખરડાઓનો દેશમા સાર્વત્રિક વિરોધ થયો, ધારાસભામા એકેએક હિન્દી સભાસદે એનો વિરોધ કર્યો, પણ સરકારે એ વિરોધને તુચ્છકાર્યો આ સ્થિતિમા વ્યક્તિ તરીકે અને એક મોટા સામ્રાજ્યના સભ્ય તરીકે અન્ત લગી એની સામે લડ્યા વગર મારે માટે બીજો રસ્તો નથી એમ મે જોયુ

સ૦—આ કાયદો ખૂનામરકીના ગુન્હાઓને પહોંચી વળવાના હેતુથી ઘડવામા આવ્યો છે એ તો તમે કબુલ કરો છો ને?

જ૦—હા જી એના હેતુ તો વખાણવા લાયક જ ગણાય.

સ૦—ત્યારે એ હેતુ પાર પાડવાને સારૂ ઘડવામા આવેલી યોજનાના તમે વિરોધી હો; એટલે કે જે સત્તાઓ અધિકારીવર્ગને એમા બક્ષવામાં આવી છે એ સામે તમારો વાંધો છે, એમ જ ને?

જ૦—હા જી

સ૦—હિન્દી રાજ્યરક્ષણ કાનૂન ઘડવામા આવ્યો ત્યારે એ કાયદાની રૂએ આપવામા આવેલી સત્તાઓ એટલી જ વિશાળ ન હતી?

જ૦—હતી જ પણ એ કાયદો હકીકતમા આપત્કાળ માટે ઘડવામા આવ્યો હતો અને તેટલા વખત પૂરતો જ હતો. વળી તે પણ પ્રજાએ દુ ખી મને કબુલ રાખેલો રોલેટ કાયદો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારનો છે અને ઉપરના કાયદાના અમલના અનુભવ પછી રોલેટ કાયદા સામેનો મારો વાંધો વધુ મજબુત બન્યો છે

સ૦—મિ૦ ગાધી, તમને ખબર જ હશે કે રૅાલેટ કાયદામા સ્થાનિક સગ્કાગ્ના મત અને સલાહ લીધા વગર હિન્દુસ્તાન-સરકાર કશું પગલું ન ભરે એવી વ્યવસ્થા છે

જ૦—તે સાચુ છે, છતા ગજ્યની લગામ જેના હાથમા છે એ સારકારને દીવાની બની જતા મે નજરે જોઇ છે, અને એવાના હાથમા અસાધારણ સત્તા હું તો ન જ સોપુ

સ૦—પણ રૅાલેટ કાયદો બીજી કોઇ રીતે રદ ન કરાવી શકાત?

જ૦—અરે, મે તો પગે પડી પડીને લૅાર્ડ ચેમ્સફર્ડને વીનવ્યા તેઓ સાહેબની જોડે અને જેમને જેમને મારાથી મળી શકાયુ તે બધા અમલદારો જોડે જીવ તોડી તોડીને મે દલીલો કરી, પણ એ બધુ વ્યર્થ નીવડ્યુ હાથમા હતા એમાંનો એકે ઉપાય અજમાવવો અગે બાકી નહોતો રાખ્યો

સ૦—મિ૦ ગાંધી, વિરાધીઓને એટલી ઉતાવળે તમે કેમ સમજાવી શકો?

જ૦ -સત્યાગ્રહમાં ઉતાવળને અવકાશ જ નથી મારી નજરમાં તો મેં લીધો એ એક જ રસ્તો ઉત્તમ અને વ્યાજબી હતો મારા આત્માને દુભવે એવો હુકમ મારો પિતા પણ કરે તો મારી નજરમાં તો મારે માટે ઉત્તમમાં ઉત્તમ રસ્તો તો એ જ છે કે વિનયપૂર્વક મારે એમના હુકમનો અનાદર કરવો, અને મર્યાદા બહાર ન જતો હોઉં તો હું આપની સન્મુખ કહી બતાવવા ઇચ્છું છું કે એ જ ન્યાયને મારા કુટુમ્બમાં હું અનુસરતો આવ્યો છું અને 'તમારો આ હુકમ મારા અંતઃકરણને અપવિત્ર અને દૂષિત લાગે છે, એનો અનાદર કર્યા વગર મારે છુટકો નથી' એમ મારા પિતાને કહેવું મારે માટે જો અનુચિત નથી તો એ જ ન્યાયે મારે મારા મિત્રને અગર કોઈ પણ સરકારને પણ એમ જ કહેવું અનુચિત નથી

[પછી લૉર્ડ હંટરે સાર્વત્રિક હડતાળને લગતા સવાલો પૂછવા શરૂ કર્યા.]

સ૦—હડતાળ એટલે દેશના બધા લોકોએ એકીસાથે પોતપોતાનું કામ બંધ કરવું, ખરું ને?

જ૦—હા જી

સ૦—એમ કરવાથી ભારે મુશ્કેલીઓભરી સ્થિતિ ન ઉભી થાય?

જ૦—બહુ લાંબો વખત એ ચાલુ રહે તો થાય ખરી

[પછી લોકોએ ખોટી ગણતરી કર્યાથી નહિ પણ રોલેટ કાયદાને ના૦ વાઇસરાયની સંમતિ મળ્યાના ખબર દેશના જુદા જુદા ભાગોમા વહેલામોડા મળ્યા તેથી દેશના અમુક ભાગોમા તા ૩૦મી માર્ચને દિવસે અને આખા દેશમા બધે જ ૬ઠ્ઠી એપ્રિલે લોકોએ હડતાળ કેવી રીતે પાડી એ ગાંધીજીએ સમજાવ્યુ]

સ૦—હડતાળમાં ભળવાનું સંપૂર્ણપણે સૌ સૌની મરજી ઉપર જ રહેવું જોઈએ એ તો તમને કબુલ ખરૂં ને ?

જ૦—હા જી, પૂરેપૂરૂં પણ તે એવા અર્થમાં કે હડતાળને દિવસે કોઈને હડતાળમાં ભળવાનો આગ્રહ ન કરવામાં આવે, બાકી બીજા દિવસોમાં ભળવાની ભલામણ હસ્તપત્રકો, ચોપાનીયાઓ અગર બીજા હીલચાલના સાધનો દ્વારા કરવી એને હું પૂરેપૂરૂં કાયદેસર ગણું

સ૦—હડતાળને દિવસે લોકો ટાંગાવાળાઓને હેરાન કરે એથી તો તમે વિરુદ્ધ છો ને ?

જ૦—પૂરે પૂરો

સ૦—એવું અયોગ્ય વર્તન કરનારા લોકોની બાબતમાં પોલીસ વચ્ચે પડે તો તેમાં પણ તમારો વાંધો નહિ ને ?

જ૦—પોલીસ ઘટતી હદમાં રહીને અને સહનશીલતાપૂર્વક વર્તે તો હું વાંધો ન લઉં.

સ૦—પણ હડતાળને દિવસે લોકોએ ટાંગાઓ અટકાવવા અને બીજા લોકોની જોડે ખેંચતાણ કરવી એ બહુ જ અઘટિત છે એમ તો તમે કબુલ કરો છો ને ?

જ૦—અવશ્ય કેમકે સત્યાગ્રાહીની દૃષ્ટિએ તો ગમે તે સ્થિતિમા પણ બળનો ઉપયોગ કરવો એ ચોખ્ખો ગુન્હો જ ગણાય

સ૦—દિલ્હીના તમારા મુખ્ય એલચી સ્વામી શ્રદ્ધાનંદ—

ગાંધીજી—મે શ્રદ્ધાનંદજીને મારા એલચી ગણ્યા જ નથી. એ તો મારા માનવતા સહાયક હતા

લૉ. હં.—ત્યારે તમારા એ માનવતા સહાયકે તમને આ બાબતમા કાગળ લખીને દિલ્હી તથા પંજાબના અનુભવો પછી શારીરિક બળ અને ખૂનામરકી થયા વગર સાર્વત્રિક હડતાળ પાર પાડવાની ચોખ્ખી અશકયતા બાબત કાગળ લખેલો ?

જ૦—એ કાગળમાંની વિગત મને અત્યારે યાદ નથી મને ભાસે છે કે એઓ તો એથીયે આગળ ગયા હતા એમણે કહેલું કે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાની હીલચાલ પ્રજામાં બેધડકપણે ચલાવવી અશક્ય ગણાય મે કાયદાનો સવિનય ભંગ કરવાનું મુલતવી રાખ્યું ત્યારે શ્રદ્ધાનંદજી અને મારી વચ્ચે એ વિષે મતભેદ થયો હતો. ભોકાની ઉપર પૂરતો કાબુ મે નહોતો મેળવ્યો એ મારા ધ્યાનમાં આવ્યાથી ને કાયદાનો ભંગ મુલતવી રાખ્યો એમની દલીલ એવી હતી કે જો ખુનામરકીના ભયથી સત્યાગ્રહ બંધ કરવાનો પ્રસંગ આવે તો સાર્વજનિક સત્યાગ્રહ થઈ જ ન શકે; કેમકે એટલા વિસ્તારવાળી લડતોમાં ખુનામરકી તો થાય જ હું તેમાં મળતો ન થઈ શક્યો કાયદાનો ભંગ કરવો એ જેટલે અંશે સત્યાગ્રહ છે તેટલે જ અંશે એવો ભંગ મુલતવી રાખવો એ પણ સત્યાગ્રહ

હોય એ પ્રસંગ આ અવસરે મારી સામે ઉભો થયો અને મેં કાયદાના સવિનય ભંગ રૂપી સત્યાગ્રહ મુલતવી રાખ્યો. વળી આ બાબતનો વિચાર કરવામાં હડતાળ અને સત્યાગ્રહ વચ્ચેનો તફાવત પણ સમજી લેવો જરૂરનો છે. હડતાળમાં સત્યાગ્રહ રહેલો હોય અને ન પણ હોય. હડતાળની યોજના પ્રજાના તેમજ સરકારના મન ઉપર વસ્તુસ્થિતિની ગંભીરતાની સચોટ અસર પડે એટલા જ હેતુથી કરવામાં આવી હતી. કાયદાનો સવિનય ભંગ રૉલેટ કાયદાની સામે થનારાઓને માટે જરૂરી તાલીમ મેળવવા માટે હતો. આની કંઈ કસોટી વગર દેશનું મન પારખવાનું મારી પાસે બીજું સાધન નહોતું. માગથી કેટલે દરજ્જે કાયદાનો સવિનય ભંગ થઈ શકે એ સમજવાનું હડતાળ એ યોગ્ય સાધન હતું.

સ૦—પણ સત્યાગ્રહના ઉપદેશની જોડાજોડ હડતાળ કરવાનું પણ લોકોને

કહેવામાં આવે તો એનાથી માણસોના ગુસ્સાને ઉત્તેજન ન મળે?

જ૦—મારો અનુભવ તો એથી તદ્દન ઉલટો છે. જે તો હજારો લાખો સ્ત્રીપુરુષોને અને નાના બાળકબચ્ચાંઓને પણ અસાધારણ ચુપકીથી સરઘસોમાં ચાલતાં જોયાં અને હું તો દિંગ થઇ ગયો! મારી ખાતરી છે કે શુદ્ધ સ્વરૂપમાં સત્યાગ્રહનો ઉપદેશ કરવામાં ન આવ્યો હોત તો એ પરિણામ કદાપિ જોવા મળત નહિ. પણ હું પાછળ જણાવી ગયો તેમ હડતાળ એ એક વસ્તુ છે અને કાયદાના ભંગની ક્રિયા એ બીજી વસ્તુ છે. અને હડતાળને સમયે જ કાયદાનો ભંગ કરવો એવી મારી ગણતરી હતી નહિ.

[બાદ લોર્ડ હંટરે ગાંધીજીને તેમની ધરપકડગીની બાબતમાં તેમને પલવલ સ્ટેશને ખરેખર જ પકડવામાં આવેલા કે કેમ એ વિષે પૂછવાની શરૂઆત કરી]

ડૉ. હં.—પલવલ આગળ તમને વાસ્તવિક રીતે પરહેજ કરવામાં આવ્યા હતા?

ગાંધીજી—હા જી. મારી પરહેજગી એ માત્ર નામની જ ન હતી, પણ તેમાં પરહેજગીના બધા અંશો હતા. તેમજ મુંબઇ પાછા જવાનું મને કહેવામાં નહોતું આવ્યું, પણ પોલીસ પરહેજગીમાં રાખીને મને મુંબઈ પાછો પહોંચાડી ગઇ હતી. દિલ્હીમાં દાખલ ન થવાના હુકમને તાબે ન થવાનો મારો નિશ્ચય પોલીસ અમલદારને મેં જણાવ્યા પછી જ્યારે ટ્રેન પલવલ સ્ટેશન પહોંચી ત્યારે અમલદાર ફરીથી મારા ડબામાં આવ્યો અને મારા ખભા ઉપર હાથ મુકી મને કહ્યું 'મિ૦ ગાંધી, તમને હું પરહેજ કરું છું' આમ કહીને મને મારા સામાન સહિત ટ્રેનમાંથી ઉતારી લીધો. એકવાર પ્લૅટફૉર્મની કોર ઉપર હું થુંકવા જતો હતો ત્યારે પહેરેગીરોએ મને રોક્યો પણ ખરો. એમ કરવામાં એઓની ભૂલ

હતી એવુ કહેવાની મારી મતલબ નથી પણુ એ પરહેજગીનું ચિહ્ન હતું એટલું જ બતાવવા ઈચ્છુ છુ પોલીસ તો કેવળ પોતાની ફરજ બજાવી રહી હતી

સ૦—તમારે દિલ્હી અગર પજાબ ન જવુ એટલી જ સગ્ગા‌ની તો તમારી પાસે માગણી હતી ને ?

જ૦—એ સવાલ તો હવે રહ્યો જ હતો દાખલ ન થવાનો હુકમ મને પલવલ પહોચતા પહેલા મળ્યો હતો અને તેને હુ માન ન આપી શક્યો તેથી તો હું આગળ વધ્યો એ ગુન્હાને સારૂ મને પકડવાની ક્રિયા બાકી રહી હતી, તે પલવલમા કરવામા આવી અને તેથી જ મને પહેરગની હેઠળ મુબઈ લઈ જવામા આવ્યો

સ૦—મતલબ કે એક સરકારી હુકમની રૂએ તમને જણાવવામા આવ્યુ કે તમને દિલ્હી અગર પજાબમા જવા નહિ દેવામા આવે અને જો મુબઈ ઇલાકામા

રહેશો તો પૂરેપુરી છૂટથી રહેવા દેવામાં આવશે

જ૦—જી હા

સ૦—એ તમને પકડીને જેલમા નાખ્યાથી તો જુદુ જ થયુ કેની ?

ગ૦—મને જેલમા નાખ્યાનો આરોપ તો સરકાર ઉપર કોએ મુદ્દો જ નથી ફરીયાદ એટલી હતી કે હું શાન્તિ કરવા જતો હતો તેમા સરકારે મને રોક્યો અને પકડ્યો

સ૦—જો સરકારને પ્રામાણિકપણે એમ લાગ્યુ હોય કે તમારા સિદ્ધાન્તના ઉપદેશથી જ્યાં લોકો ઉશ્કેરાયેલા છે એવી કોઈ જગાએ તમને તમારા સિદ્ધાન્તનો પ્રચાર કરવા જવા દેવા એ ઠીક નથી, તો એ સામે તમે વાંધો લ્યો ખરા ?

જ૦—એ દૃષ્ટિએ મારે કશુ જ કહેવાપણું ન હોય

સ૦—તમારા પકડાવા પછી નડીઆદમાં, ખેડામાં અને અમદાવાદમાં ગંભીર બનાવો બન્યા, ખરું ?

જ૦—હા જી

સ૦—હવે અમદાવાદને લગતી બાબતો-નો આપણે વિચાર કરવો રહ્યો. કહે છે કે અમદાવાદના મીલમજુરોમાં તમે ભારે લોકપ્રિય છો, એ ખરું ?

જ૦—જી.

સ૦—અને તમારી ગેરહાજરીથી એમનામાં ભારે ગુસ્સો ફેલાઇને અમદાવાદ તથા વીરમગામમાં તા ૧૦, ૧૧ તથા ૧૨મી એપ્રિલે લોકોના ટોળાઓને હાથે ખેદજનક કામો થયા, ખરા ?

જ૦—જી હા

સ૦—એ બનાવની બાબતમાં અંગત માહિતી તમને કંઇ જ નહિ હોય, ખરું કેની ?

જ૦—ના જી

સ૦—એ બનાવોની બાબતમા અમે કાઇક મત બાધી શકીયે એવુ તમે કેઇ કહી શકો છો ?

જ૦—હું આટલુ કહેવાની રજા લઇશ કે અમદાવાદના શુ કે વીરમગામના શુ, લોકોના ટોળાઓએ કરેલા કૃત્યોને તો મે સર્વથૈવ અક્ષમ્ય જ માન્યા છે, અને મને ખેદ છે કે લોકો એટલે દરજ્જે પોતાનુ ભાન ભૂલી ગયા છતા એની સાથે સાથે જ હું એ પણ જણાવી દેવા ઇચ્છુ ખરો કે વાજબી રીતે કે ગેરવાજબી રીતે પણ જે લોકોમા હું પ્રિય હતો તેમના ધૈર્યની મને પકડીને સરકારે આકરી કસોટી કરી સરકારે ડહાપણ બતાવવુ ઘટતું હતું હું એમ નથી કહેવા ઇચ્છતો કે સરકારે જ ભૂલ કરી અને લોકોએ નથી કરી હું તો કહી ગયો કે લોકોની ભૂલ તો માફ ન જ થઇ શકે

[ત્યાર પછી અમદાવાદ પાછા ફર્યા પછી થયેલી ભૂલો સુધારવા પોતે શુ શુ કર્યું તેનુ ગાધીજીએ વર્ણન કરી બતાવ્યુ.]

શાન્તિ ફેલાવવાને સારુ મારાથી જે થઈ શકે તે તે સેવા કરવાનું મેં સરકારને તેમજ લોકોને સૂચવ્યું મિ૦ પ્રૅટ અને બીજા અમલદારો જોડે મારે લાંબી વાત થઈ. ૧૩મી તારીખે લોકોની સભા ભરવાનું મેં નક્કી કરેલું, પરંતુ તેમ કરવું ઘણું મુશ્કેલ જણાયું, તેથી ૧૪મી તારીખે સભા થઈ.

[આ સભામાં જ લોકોના વર્તનને વખોડી કાઢતાં જેમનો રમખાણોમાં હાથ હતો એ લોકોને પોતે 'ભણેલા' કેવી રીતે કહ્યા અને તેમના કામને 'યોજિત' કેવી રીતે ગણ્યું તે સમજાવતાં ગાંધીજીએ જણાવ્યું કે—]

આ બન્ને શબ્દોનો મારી વિરુદ્ધ તેમજ લોકોની વિરુદ્ધ વખતોવખત ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે પણ જેઓ ગુજરાતી ભાષા સમજે છે તેઓ બરાબર જાણે છે— અને સર ચીમનલાલ પણ સાક્ષી પૂરશે—

કે 'ભણેલા' શબ્દનો અર્થ લખીવાચી જાણનારા એટલો જ છે, અને ઉંચી કેળવણી પામેલાને સારૂ 'શિક્ષિત' વિશેષણનો પ્રયોગ કરવામા આવે છે તેથી મે વાપરેલા શબ્દમા ડિગ્રીવાળાઓનો સમાવેશ થઇ શકતો નથી તે જ પ્રમાણે 'યોજિત કાર્ય' નો અર્થ પણ જે પ્રમાણે કરવામા આવ્યો છે તે અયોગ્ય છે યોજના એટલે હિન્દુસ્તાનમા થયેલા કોઇ પણ કાવતરા અથવા ઘટનાનો આ અમદાવાદની યોજના એક ભાગ હતો એવું કહેવાનો મારો આશય ન હતો; અને મારૂં આખુ ભાષણ વાચનાર એ વાત સ્પષ્ટ રીતે સમજી શકે તેમ છે એ વેળાએ મને પંજાબની તો શું પણ વીરમગામના બનાવોની પણ ખબર ન હતી મારા વિચારો કેવળ અમદાવાદમા બનેલા બનાવોને વિષે જ અપાયા હતા

મિ૰ ગાઇડરની તપાસની સાથે મને કશો સબન્ધ ન હતો. હું જાણું છુ કે

મે કોઈ પણ ગુન્હેગારનુ નામ તેમને ન આપ્યું તેથી તેઓ મારી સામે ફરિયાદ કરે છે. પણ મારી કાર્યરેખા તે જાણતા નથી તેથી તેઓ ભ્રમિત થયા છે મારૂં કામ ગુન્હેગારોની પાસે પશ્ચાત્તાપ કરાવવાનું તેઓને ફરી ગુન્હો કરતા અટકાવવાનું અને ગુન્હો કબુલ કરાવવાનું છે જે માણસ આ કાર્ય કરે તેનાથી પોલીસને ખબર આપવાનુ કાર્ય ન જ બની શકે, કેમકે એ બન્ને વિરોધી ધધા છે હું જાણું છુ કે મિ૦ ગાઇડર એથી ઉલટુ માને છે, પણ મને તેઓ મનાવી શક્યા નહિ અનસુયા બ્હેનને વિષે દુષ્ટ અફવા ફેલાઇ તેથી લોકો વધારે ઉશ્કેરાયા કેટલાક અર્ધદગ્ધ જુવાનો સીનેમેટોગ્રાફો, મૂર્ખ નવલકથાઓ અને ખુનામરકીની આવશ્યકતા માનનારા નેતાઓની પાસેથી ખોટા વિચારો ગ્રહણ કરે છે આવા માણસોને હું જાણું છુ તેવા વણાને સીધે માર્ગે ચડાવવા મે પ્રયત્ન

કરેલ છે અને એવા ઘણાને ખૂનામરકીના ઉપાય ઉપરથી વિશ્વાસ ઉઠી ગયો છે.

આવા પ્રકારના અડધું જ્ઞાન મેળવેલા જુવાનોથી પ્રેરિત થઇને અજ્ઞાની માણસોએ અમદાવાદમા ન કરવાના કાર્ય કર્યા એવા ઘણા ન હતા એમ પણ હું જાણું છુ અને ખૂનામરકી ઇત્યાદિ યોજનાપૂર્વક થયા છે એનો અર્થ આથી વિશેષ મે સૂચવ્યો નથી, કર્યો નથી યુનિવર્સિટીના શિક્ષિત માણસોની આ યોજના છે એવુ મે સૂચવ્યુ નથી આ કાર્યમા તેઓનો હાથ હતો એમ મે જાણ્યુ પણ નથી

સ૦—તમે એમ સૂચવો છો કે આ બધા ટોળાઓ એક જ ઇરાદાથી કામ કરી રહ્યા હતાં ?

જ૦—હું એમ નથી કહેતો એમ કહેવું અતિશયોક્તિ ગણાય પણ હું માનુ છું કે બે ત્રણ માણસોએ લોકોને ઉશ્કેર્યાં અને લોકો દોષમા પડ્યા

સ૦—આ કાર્યો સરકારની સામેના તમે ગણો છો કે યૂરોપીઅનોની સામેના ?

જ૦—સરકારની સામે હતા એમા તો મને શક જ નથી પણ આજ સુધીયે યૂરોપીઅનોની સામે તે હતા કે નહિ એ વિષે હુ નિશ્ચય કરી શક્યો નથી. યૂરોપીઅનોની સામે ન હતાં એવા શુભ ચિહ્નો કેટલાક તો મે જોયા છે, છતા બધો વિચાર કરતા હુ ચોક્કસ નિર્ણય ઉપર આવી શક્યો નથી

સ૦—સત્યાગ્રહના સૂત્ર પ્રમાણે ગુન્હેગારોને સજા મળવી જોઇયે કે નહિ ?

જ૦—ગુન્હેગારોને સજા કરવી એ ખોટું છે એમ કહેવા હું તૈયાર નથી પણ તેથી વધારે સારો રસ્તો આપણી પાસે છે સજા કરવામા એવો ભાવ રહ્યો છે કે બહારથી દબાણ કરીને આપણે માણસને સુધારી શકીયે આ વાત મને યોગ્ય નથી લાગતી પણ અત્યારે તો હું આટલું કહું

એ બસ છે કે ગુન્હેગારને સજા થાય તેની સામે સત્યાગ્રહી ફરીયાદ ન કરી શકે એટલે સજાઓ વિષે સત્યાગ્રહીનું સૂત્ર સરકારી અમલનું વિરોધી નથી એમ કહી શકાય.

૪૭—પણ સત્યાગ્રહના નિયમ પ્રમાણે ગુન્હા શોધી કઢાય એવી હકીકત સત્યાગ્રહીઓ ન આપે એમ તમે કહેતા જણાઓ છો.

૪૮—હું ઉપર કહી ગયા તેમ સત્યાગ્રહી એ ઘોડે ન ચડી શકે સુધારણા અને પોલીસચોકી એ બે સામસામી વાત છે બન્ને રાજ્યસત્તાને મદદ કરનારા છે, પણ દરેક જુદે રસ્તે મદદ કરે છે સત્યાગ્રહી લોકોને વિનયી અને સ્વેચ્છાએ કાયદાને માન આપનારા બનાવે છે પોલીસખાતું ગુન્હેગારોને ખોળી કાઢી તેઓને સજા કરાવી ગુન્હા ઓછા કરવાની આશા રાખી રાજ્યસત્તાને મદદ કરવાનો દાવો કરે છે બન્ને પક્ષનો હેતુ શુભ છે

સ૦—ધારો કે સત્યાગ્રહીએ નજરોનજર ગુન્હો થયલો જોયો આ ગુન્હાની પોલીસને ખબર આપવી એ તેની ફરજ છે કે નહિ? આ સવાલનો જવાબ તમને યોગ્ય જણાય તો જ આપજો

જ૦—હું મિ૦ ગાઇડરને એનો જવાબ આપી ચુક્યો છુ અને મને ભાસે છે કે આપને પણ આપવો એ જ ઉચિત છે આ દેશના યુવકવર્ગને મારા કોઇ પણ બોલથી આડે માર્ગે દોરવા હું નથી ઇચ્છતો, આપના સવાલના જવાબથી ગેરસમજ થવાનો ભય છે, છતાં એક સૂત્ર તરીકે તો મારે કહેવુ જોઇએ કે કોઇ પણ માણસની પોતાના ભાઇની સામે સાક્ષી આપવાની ફરજ ન હોઇ શકે અહી 'ભાઇ'નો અર્થ હું સંકુચિતપણે નથી કરતો. જાતિ, ધર્મ, દેશનો ભેદ રાખ્યા વિના પ્રત્યેક એકબીજાના ભાઇ છે એવો અર્થ કરશો. સત્યાગ્રહીથી 'ભાઇ'નો સંકુચિત

અર્થ કરાય નહિ જો હું મારા ભાઇને ગુન્હામાંથી છોડાવવા ઇચ્છું તો હું તેના ગુન્હાની પોલીસને ખબર આપીને છોડાવી ન શકું હું મારા ભાઇની ઉપર કાંઇ પણ અસર કરી શકું તેના પહેલા તે મારી આગળ જે કંઇ કહે તેને વિષે મારે તેને નિર્ભય બનાવવો જોઇયે હું તેમ ન કરૂં તો તે છુટથી પોતાના ગુન્હાને ન સંભળાવે પણ પોતે નજરે જોયેલા ગુન્હાની પણ જુબાની ન આપવાનો અધિકાર માત્ર સંપૂર્ણ સત્યાગ્રહીને જ પ્રાપ્ત થાય છે આટલું હું ઉમેરવા ઇચ્છું છું કે દક્ષિણ આફ્રિકામાં તેમજ અહીં હું ખૂની ગુન્હેગારો-ના પ્રસંગમાં આવેલો છું અને તેમાંના ઘણાએ પોતે કરેલા પાપોનો પશ્ચાત્તાપ કર્યો છે; કેટલાકે ગુન્હા કરવાનું છોડી પણ દીધું છે આમ છતાં જુબાની ન આપવાના એવા અધિકારનો દાવો હું પોતે કરતો નથી હું મને પોતાને સંપૂર્ણ

સત્યાગ્રહી માનતો નથી એટલે મારી નજરે ગુન્હો થયેલો હું જોઉં તો તેને વિષે સાક્ષી ન જ આપુ એવુ હું કહી શક્તો નથી

સ૦—આ સિવાય બીજું કંઈ તમારે કહેવાની ઇચ્છા છે?

જ૦—હા જી મને લાગે છે કે જે ખાસ અદાલતો અહીં નીમવામા આવી હતી તેમનુ કામ ઠીક ન્યાયસર થયુ હતું, આથી મને ટીકા કરતા સંકોચ થાય છે, તોપણ આટલું તો હું કહીશ કે સરકારે લડાઇ કરવાના ગુન્હાનો આરોપ લોકો પર મુકવો નહોતો જોઇતો. તેમ થવાથી કેટલાક લોકોને હદ કરતા વધારે સજા થઇ છે. એ ઉતાવળુ પગલું હતું

સ૦—પણ એ તો તમે સરકારી વકીલનો દોષ જણાવ્યો

જ૦—હું એમ નથી માનતો આવા ભારે કામોમા સરકારી વકીલ તેના મુખીને

પૂછ્યા વિના જવાબદારી ન ઉઠાવે તેથી હુ કમિટીને કહેવા ઇચ્છુ છુ કે અદાલતોની મારફતે યોગ્ય અને કેટલીક વેળા જોઇયે તેથી વધારે સજા મળ્યા છતા અમદાવાદની ઉપર જે દંડ નાખવામા આવ્યો છે તે વધારે પડતો ગણાય જ વળી મજુરોની ઉપર સરખે હિસ્સે કર નાખવામા આવ્યો એ બેવડી સજા કરવા જેવુ થયુ છે અને કર ઉઘરાવવાની ઢબ ગેરવાજબી અને મજુરોને હલાકી કરનારી ગણુ છુ નડીઆદ તેમજ બારેજડી ઉપર વધારાની પોલીસ નાખવામા આવી છે એ તદ્દન ગેરવાજબી માનુ છુ નડીઆદના કલેક્ટરે પાટીદાર અને વાણીઆ વર્ગ ઉપર બોજો નાખવા વિષે જે દલીલો આપેલી છે તે વજુદ વિનાની છે, એટલુ જ નહિ પણ તેમા વેરભાવ જોઉ છુ મને તો ખાતરી થઇ છે કે જેઓ ટ્રેનના પાટા ઉખેડવા ગયા હતા તેઓને નડીઆદીઓએ જરા પણ મદદ

નથી કરી. એટલું જ નહિ પણ તેઓએ ઉલટી સરકારને મદદ કરેલી છે, અને તેઓએ આપેલી મદદ કલેક્ટરે સુન્દર શબ્દોમા કબુલ પણ કરેલી છે મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે બારેજડી અને નડીઆદનો જે દડ થયો છે તે રદ થવો જોઇયે અને બારેજડી નડીઆદ ઉપરથી વધારાની પોલીસ ખેચી લેવાવી જોઇયે

જસ્ટિસ રૅન્કિનના સવાલો

જસ્ટિસ રૅન્કિન—હું તમને લાંબા સવાલ પૂછવા નથી ઇચ્છતો. સત્યાગ્રહની ઊંડી ચર્ચામાં પણ નહિ ઉતારું. પણ જો તમને હરકત ન હોય તો તમારી મારફતે હું કેટલીક ખબર જાણવા ઇચ્છું છું. તમે કહો છો કે તમે પોલીસના હુકમોને પૂરેપૂરું માન આપવાને લોકોને સૂચવેલું હતું.

ગાંધીજી—આપ બરોબર કહો છો.

મ૦—મૅજિસ્ટ્રેટ જે કંઈ હુકમો કાઢે તેને પણ માન આપવાનું તમે કહેલું?

જ૦—હા જી. આ બાબતની ચર્ચા અમારામાં કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ થયો તેના પહેલાં જ થયેલી હતી અને મેં એવો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય આપ્યો હતો કે સરઘસો વગેરે કાઢવાને લગતા બધા કાયદાને પૂરેપૂરું માન અપાવું જોઈએ.

સ૦—આ બાબત તમે ભાષણો કરેલાં કે નોટીસો કાઢેલી ?

જ૦—નોટીસો કાઢેલી અને ભાષણો પણ કરેલાં એવું મને યાદ છે

સ૦—તમારી પાસે એને લગતા ભાષણો નોટીસો વગેરે જે કંઈ હોય તે મને તારીખવાર મોકલશો ?

જ૦—અવશ્ય મોકલીશ. મારી પાસે કેટલું નીકળી શકશે એનો મને અત્યારે ખ્યાલ નથી

સ૦—તમને સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજીએ દિલ્હી જવા તાર કરેલો તે સત્યાગ્રહ ફેલાવવાને ?

જ૦—ના જી દિલ્હીમાં અશાન્તિ વર્તતી હતી તેથી લોકોના મન શાન્ત કરવાને. સ્વામીજીની એવી માન્યતા હતી કે હું લોકોનાં મન શાન્ત કરી શકીશ.

સ૦—એ તારો પણ તમારી પાસે હોય તો મને મોકલશો?

જ૦—મને ધાસ્તી છે કે એ મારી પાસે નહિ હોય જેના જવાબો હું આપી દઉં છું એવા ઘણા કાગળીઆ તે જ વેળાએ ફાડી નાખવાની મારી આદત છે. ભવિષ્યમાં ઉપયોગી હોય એવા જ કાગળો હું સાચવું છું છતાં હું તપાસ કરીશ

સ૦—તમે પલવલથી પાછા ફર્યાં અને ભાષણો કર્યાં તેમાં તમે જણાવ્યું છે કે તમારી ઇચ્છા ફરી પાછા તુરત દિલ્હી જવાની હતી જો તમારો ઇરાદો દિલ્હીમાં શાન્તિ જ ફેલાવવાનો હતો તો તમે પાછા દિલ્હી જવાનો ઇરાદો કેમ રાખ્યો?

જ૦—કેમકે મને પલવલથી પાછો ફેરવવામા આવ્યો ત્યારે સત્યાગ્રહી તરીકે મારી ફરજ તે હુકમનો અનાદર કરવાની થઈ પડી

સ૦—પણ તમારા પાછા દિલ્હી જવાથી અશાન્તિ થાય નહિ ? અને તમે સરકારને તમારા કાર્યથી તકલીફમા ન નાખો ?

જ૦—સરકાર ગેરવર્તણુક ચલાવે, એ ગેરવર્તણુકને લીધે હું કાઇ પણ યોગ્ય પગલું ભરૂ અને તેથી સરકાર ગુચવાડામા આવી પડે તેને સારૂ હુ જવાબદાર ન બનુ પણ હુકમનો અનાદર કરી મારા દિલ્હી જવાથી અશાન્તિ થાય તો હું અનાદર કરતો જરૂર અટકુ, કેમકે સત્યાગ્રહના બીજા સિદ્ધાન્તને એવા અનાદરથી હાનિ આવે અને જ્યારે મને બધી જગ્યાએ ખૂનામરકી થયાની ખબર પડી ત્યારે તુરત જ ઘણી દિલગીરી સાથે મે દિલ્હી જવાનું મોકૂફ રાખ્યું

સ૦—ત્યારે ફરી દિલ્હી જવામાં તમારો હેતુ શો રહ્યો ?

જ૦—સત્યાગ્રહી અન્યાયી અથવા તો જુલમી હુકમની સામે માત્ર પોતે દુઃખ ભોગવીને જ થઈ શકે છે અને આ સમયે રૉલેટ કાયદા વિષે સત્યાગ્રહ ચાલતો હતો તેથી જ મને દિલ્હી જતાં અટકાવવામાં આવ્યો ત્યારે પ્રથમ દૃષ્ટિએ તે હુકમનો મારે સાદર નિરાદર કરવો એ મારી ફરજ થઇ પડી. પણ જ્યારે પંજાબમાં બનેલી બીનાઓની મને ખબર પડી ત્યારે મારી ઉપર એવો નિરાદર મોકૂફ રાખવાની વિશેષ ફરજ આવી પડી

સ૦—તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ બે વખત મુલતવી રાખ્યો, બીજી વખતે કેમ મુલતવી રાખવો પડ્યો ?

જ૦—ના૦ વાઇસરાયે અને મુંબઇના ગવર્નર સાહેબે મને ઘણી ચેતવણીઓ આપી. તેઓએ પોતાની પાસેની વિશેષ

માહિતીઓનો ઉપયોગ કરી મને સૂચવ્યું કે પૂનામરફી થવાનો ભય દૂર થયો છે એવી મારી માન્યતા વાસ્તવિક ન હતી. મે વિચાર્યું કે આવી ચેતવણીને માન આપવું એ મારો ધર્મ છે.

સ૦—લોકોમા સત્યાગ્રહના પ્રચારથી કાયદા પ્રત્યેનુ માન ઓછું થઇ ગયુ છે એ તમે કબુલ નહિ કરો ?

જ૦—સામાન્ય રીતે હું એ કબુલ નહિ કરી શકુ લોકો હવે કાયદાને ઓછું માન આપતા થયા છે એમ હું માનતો નથી. પણ મારે એટલું કબુલ કરવું જોઇયે ખરૂ કે કોઈ કોઇ જગ્યાએ મારા પ્રચારનું તાત્કાલિક પરિણામ કાયદા પ્રત્યેનું માન ઓછું થવા રૂપે પણ આવ્યુ છે

સ૦—ક્યા કાયદા તોડવા એ વિષે કમિટી નીમવાનો હેતુ વધારે સ્પષ્ટ કરશો ?

જ૦—કમિટી નીમીને સત્યાગ્રહીઓની ઉપર અંકુશ મુક્યો ક્યા કાયદાનો સવિનય

ભંગ થઈ શકે એ દરેક માણસ એકાએક નહિ વિચારી શકે, અને અવિનયી ભંગ થવાનો સમય આવે તેવુ અટકાવવુ એ કમિટીનો હેતુ હતો.

સ૦—કમિટીઓ જુદી જુદી જગાએ નીમાયેલી હતી એ બધી સ્વતંત્ર હતી ?

જ૦—તે કાયદે સ્વતંત્ર હતી, પણ હકીકતમા બધીની ઉપર મારો અંકુશ રહેતો હતો, કેમકે તે અંકુશની પ્રત્યેક કમિટીએ માગણી કરી હતી અને જ લગભગ દરેક કમિટીનો પ્રમુખ નીમાને તે તે કમિટીએ મારો અંકુશ સ્વીકારી લીધો હતો, અને સત્યાગ્રહ જેવી નવી વસ્તુના પ્રચાર સમયે આ વ્યવસ્થા મને યોગ્ય લાગી.

સ૦—'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' અને 'સિવિલ ડિસ્ઓબીડિયન્સ' વચ્ચેનો તફાવત બતાવશો ?

જ૦—બન્ને નોખી વસ્તુઓ છે. 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' મા મદદાર રહેલી

છે તેમા કાયદાનો ઇરાદાપૂર્વક ભગ સમાતો નથી જે કાયદો અપમાનયુક્ત છે તે પૅસિવ રિઝિસ્ટર ઉપર આવી પડે ત્યારે તે તેને તાબે ન થાય એટલું જ પણ 'સિવિલ ડિસઓબીડીઅન્સ'—સવિનય ભગ—એ એક તીવ્ર પ્રવૃત્તિ છે અને રાજ્યપ્રકરણી ક્ષેત્રમા અનેક પ્રકારના દુખોનુ નિવારણ કરવાને સારૂ જેના ભગમા અનીતિ ન થતી હોય એવા અનેક કાયદાઓનો ઇરાદાપૂર્વક સવિનય ભગ કરીને સ્વેચ્છાએ દુઃખ વ્હોરી લેવાનો ધર્મ પ્રાપ્ત કરાવનારૂ એ ભાગે શબ્દ છે 'પૅસિવ રિઝિસ્ટન્સ' મા ઘણી વેળા સામેના માણસને ઇજા કરવાનો પણ જ્ઞાનપૂર્વક સમાવેશ મે જોયો છે સવિનય ભગમા કોઇને ઇરાદાપૂર્વક ઇજા કરવાનો કદિ સમાવેશ થતો જ નથી.

સર ચીમનલાલના સવાલો

સર ચીમનલાલ—હું સત્યાગ્રહ સમજ્યો છું તે પ્રમાણે તમારે સત્યનું આચરણ કરવાનું છે અને તેમ કરતાં જે દુ:ખ પડે તે વ્હોરી લેવું અને કોઈને દુ:ખ ન દેવું

ગાંધીજી—હા જી

સ૦ ચી૦—હવે, ગમે તેવો પ્રામાણિક માણસ હોય તોપણ બીજા પ્રામાણિક માણસો અને પોતાની વચ્ચે સત્યને વિષે પણ મતભેદ તો હોય છે એમ આપણે જોઈયે છીયે, ત્યારે સત્યનો નિર્ણય કોણ કરી શકે ?

જ૦—દરેકે પોતાને સારૂ કરવો ન્યા

સ૦—પણ જેટલા માથા તેટલા મત હોય છે એટલે ગોલમાલ થવાનો સભવ નથી રહેતો ?

જ૦—મને એમ ભાસતુ નથી

સ૦—પણ એક જ સત્યને શોધતા દરેક માણસ જુદા જુદા અભિપ્રાયો બાધતો જ આવ્યો છે

જ૦—તેથી જ અહિસા એ સત્યાગ્રહનો આવશ્યક ભાગ છે એ વિના હુ કબુલ કરૂ કે ગોલમાલ થાય, એટલુ જ નહિ પણ તેથીયે વધારે દુખદ પરિણામો આવવા સભવ રહે

સ૦—ત્યારે સત્યનો આગ્રહ રાખનાર માણુસ ચારિત્ર્યમા અને બુદ્ધિમાં બહુ કુશળ હોવો જોઇએ એમ તો તમે કબુલ કરશો ?

જ૦—ના જી સત્યાગ્રહને પૂરતા સત્યના અને અહિસાના તત્ત્વની આશા હુ બધામા રાખુ ધારો કે કએ કાઇ સત્ય

શોધી કાઢ્યું અને સમજે તથા ગમે તેનો સ્વીકાર કર્યો પછી સમા અને ગમા વના જેટલા જ ઉંચા ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિની જરૂર સત્યાચરણને સારૂ હું નથી સ્વીકારતો

સ૦—ત્યારે આનો અર્થ એ થયો કે એક માણસ નિર્ણય કરે અને તેનાથી ઓછા ચારિત્ર્ય અને બુદ્ધિવાળાઓએ આંધળા થઈને તેનુ અનુકરણ કરવુ

જ૦—આંધળા થઈને અનુકરણ કરવાની વાત મારા આગલા જવાબમાંથી આપ નથી ઘટાવી શકતા હુ જે કહેવાને ઇચ્છુ છુ તે આ છે માણસ પોતે સ્વતન્ત્ર રીતે જો શોધો કરી સત્ય ખોળવા જ ઇચ્છે તો જેણે અમુક વિષય બાબત શોધ કરી હોય તેનો એ સ્વીકાર કરે અને પછી કોઈને નુકસાન પહોંચાડ્યા સિવાય સત્ય માર્ગે ચાલે. આમા અમુક માણસની શોધ યોગ્ય છે કે અયોગ્ય, ખરી છે કે ખોટી, તે જાણવાપૂરતો બુદ્ધિનો ઉપયોગ કરે

કરતો રહ્યો છે. એટલે સત્યાગ્રહમાં અંધ-શ્રદ્ધાને ક્યાંયે અવકાશ નથી.

સ૦—ત્યારે તમારા ધોરણ પ્રમાણે તો એમ થયું કે ચારિત્ર્યકુશળ અને બુદ્ધિ-કુશળ માણસ જે નિર્ણય કરે ત તે પ્રમાણે બીજાઓએ આંધળાભક્ત બની વર્તવું કેમકે તેઓ ઓછી બુદ્ધિને લીધે સ્વતન્ત્ર નિર્ણય નથી કરી શકતા

જ૦—આપે મારો વિચાર બરોબર સુઝ્યો ન ગણાય મે કહ્યું કે હું અંધ અનુકરણને માનતો જ નથી સામાન્ય માણસમા કામ કરવાની જેટલી શક્તિ છે તેથી વધારે શક્તિની જરૂરીઆત સત્યાગ્રહમાં મે માની નથી

સ૦—હું માનું છું કે અમુક હીલચાલની ફતેહનો આધાર તો તેના અનુયાયીઓની સમજ્યા ઉપર રહે છે—

જ૦—સત્યાગ્રહને વિષે એવું કંઈ ખાસ છે એમ હું કબૂલ ન કરૂં સત્યાગ્રહમા

એક જ શુદ્ધ સત્યાગ્રહી વિજય મેળવી શકે છે

સ૦—તમે તમારી જુબાનીમા કહી ગયા છો કે તમે સપૂર્ણ સત્યાગ્રહી હજુ ન કહેવાઓ, ત્યારે બીજાઓ તો તમારાથી વધારે ઉતરતી કોટિના હોવા જોઇયે

જ૦—એમ હોવાનુ કઇ ખાસ કારણ નથી હુ માનતો નથી કે મારામા કઇ ખાસ વિશેષતા રહેલી છે મારા કરતા સત્યનો વધારે શુદ્ધ નિર્ણય કરનારા હોઇ શકે દક્ષિણ આફ્રિકામા ૪૦ હજાર અણુપઢ હિન્દી સત્ય જોઇ શક્યા અને સત્યાગ્રહ કરી શક્યા. અને જો હુ આપને ત્યાના કેટલાક સ્મરણો આપી શકુ તો દક્ષિણ આફ્રિકામા વસતા આપણા ભાઇઓએ પોતાના મન ઉપર કેટલો કાબુ મેળવ્યો હતો એ જાણી આપને આશ્ચર્ય થાય

સ૦—ત્યા તો તમે બધા એક જ મતના હતા

જo—ત્યાના દસ્તા અહી મે વધારે એકમત અનુભવ્યો છે ત્યા કઈ પેઠ્ઠ મતભેદ ન હતા.

સo—પણ ત્યા તો તમારે એક ચોખ્ખો મુદ્દો હતો; અહી તેવું નથી.

જo—અહી પણ મુદ્દો સરળ અને એક જ છે અને તે રોલેટ ઍક્ટને રદ કરાવવો

સo—વારુ, સત્યાગ્રહ કરતા માણસ જેલમા જાય, એની માન્યતા પ્રમાણે એમા એને અન્યાય થાય છે, તેથી એ રીતે ભરાઇ એનામા રાજ્યકર્તા તરફ દ્વેષ ન આવે ?

જo—મારો લાબા કાળનો અનુભવ એથી વિરુદ્ધ છે. દક્ષિણ આફ્રિકામા હુ જોઇ શક્યો છુ કે આઠ વર્ષની ઘણી સખત લડાઇને અન્તે ત્યાના રાજ્યવર્ગ અને હિન્દીઓની વચ્ચે દ્વેષભાવ ન વધ્યો એટલુ જ

નહિ, પણ બન્ને પક્ષ એકબીજાને માન આપતા થયા.

સ૦—પણ દુઃખ જ ભોગવ્યા કરનાર-નામાં શું ભારે સહનશક્તિની જરૂર નથી?

જ૦—એથી કંઈ ભારે સહનશક્તિ જોઈયે એમ હું માનતો નથી જે સહનશક્તિ પ્રત્યેક માતામાં રહેલી છે તેના કરતાં વધારેની જરૂર સત્યાગ્રહીને જેલના કે તેના બીજા દુઃખમાં નથી રહેલી. હું નમ્રતાપૂર્વક સૂચવું છું કે આપણા ભાઈઓએ એવી સહનશક્તિ બહુયે બતાવી છે.

સ૦—અમદાવાદનો દાખલો લ્યો. તેઓએ બતાવી છે?

જ૦—હું કહીશ કે જ્યારે અમદાવાદ ઇત્યાદિના લોકો ભાન ભૂલી ગયા ત્યારે હિન્દુસ્તાનના બીજા બધા ભાગોમાં એ કઠિન સમયે લોકોએ અપૂર્વ ખામોશી પકડી હતી. અમદાવાદમાં અને બીજી જગ્યાએ જે બન્યું એ સૂચવે છે કે લોકોએ પોતાની

ઉપર હજુ સંપૂર્ણ કાબુ મેળવ્યો નથી ખેડામાં લોકોને રોષ ચડવાના કંઈ થોડા કારણ ન હતા, તેમ છતાં તેઓએ ગયે વર્ષે સરસ કાબુ જાળવ્યો હતો.

સ૦—ત્યારે જે ખૂનામરકી થઈ તેને તમે અકસ્માત ગણો?

જ૦—અકસ્માત તો નહિ ગણું, પણ એ અપવાદરૂપે હતી. અને જેમ જેમ સત્યાગ્રહની ઓળખ થતી જશે તેમ તેમ લોકો વિશેષ કાબૂ મેળવતા જશે હું માનું છુ કે લોકો સત્યાગ્રહનુ રહસ્ય એટલે સુધી સમજી શક્યા છે કે જરૂર જણાયે હુ ફરી કાયદાનો સવિનય ભંગ શરૂ કરવાની હિંમત કરૂં ખરો સત્યાગ્રહરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળવાને લીધે દેશ વધારે પવિત્ર અને ઉજ્જ્વળ બન્યો છે એવી મારી ખાતરી છે

સ૦—સામાન્ય રીતે તમારા મત પ્રમાણે સરકારની સાથે સહકાર અને તેના પ્રત્યે અદ્વેષ હોવા જોઈએ. દુ:ખ સહન કરતાં કરતાં આમ બની શકે?

જ૦—મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ મને સિદ્ધ કરી આપે છે કે ઠરાદાપૂર્વક, ધર્મ સમજીને, જે માણસ દુઃખ સહન કરે છે એ માણસ દુઃખ પાડનાર પ્રત્યે દ્વેષ કરતો નથી. દક્ષિણ આફ્રિકામા આ સિદ્ધાન્ત હુ ઓળખી શક્યો. જે જનરલ સ્મટ્સે હજારો હિન્દીને કેદમા ઘાલ્યા હતા તે જ જનરલ સ્મટ્સના હાથ નીચે તેમાના જ હિન્દીઓ પૂર્વ આફ્રિકામા મહાયુદ્ધને સમયે લડ્યા, અને જનરલ સ્મટ્સ વિલાયતથી પાછા ફર્યા ત્યારે તેઓએ તેમને સ્વેચ્છાએ માનપત્ર આપ્યુ

સ૦—સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધા વિના લોકો એ હીલચાલમા ભાગ લઈ શકે ?

જ૦—પ્રતિજ્ઞા નહિ લેનારને હુ કાયદાનો સવિનય ભગ કરવામા શામેલ ન થવા દઉં, પણ તેમની બીજી બધી મદદ અવશ્ય માગું અને લઉ. રૌલેટ ઍક્ટની લડતમાં જેઓએ પ્રતિજ્ઞા નહોતી લીધી

તેઓ સવિનય ભંગમાં ભળ્યા ન હતા આવા બીજાઓને સારૂ બીજી પ્રતિજ્ઞા તૈયાર કરવામાં આવી હતી. તે વડે તેઓ સત્ય અને અહિંસા જાળવવા બંધાયા હતા. લડતના એક અંશને એક વેળાએ અને બીજા અંશને બીજી વેળાએ આગળ લાવવાનો આગેવાનોને અધિકાર છે એ ધોરણ પ્રમાણે મેં તે વેળાએ સવિનય ભંગના અંશને ગૌણ કર્યો અને સત્ય તથા અહિંસાના તત્ત્વને પ્રધાનતા આપી.

સ૦—મિસિસ બેસન્ટે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ?

જ૦—એ વિષે મતભેદ છે મુંબઇમાં હું સમજેલો તે પ્રમાણે તેમણે કમિટીવાળા શબ્દો બાદ કરીને પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી મિસિસ બેસન્ટે પોતે એમ જણાવ્યું કે તેમણે પ્રતિજ્ઞા લીધી જ ન હતી.

સ૦—મિસસ બેસન્ટે એમ નહોતું બતાવ્યું કે રૌલેટ ઍક્ટનો સવિનય ભંગ

કરવાને સારુ માણસ 'એનાર્કિસ્ટ' (અરાજક વાદી) હોવો જોઇયે ?

જ૦—તેમણે એમ કહ્યું છે ખરું, પણ હું એવુ માનતો નથી અને રોલેટ ઍક્ટનો સવિનય ભગ કરવાનો સમય તો કોઇ પ્રસંગે જ આવી શકે.

સ૦—સત્યાગ્રહમા સરકારને પજવવાનો ખ્યાલ નથી રહ્યો ?

જ૦—કદિ નહિ સત્યાગ્રહી સરકારને પજવીને દાદ લેવા ઇચ્છી શ જ નહિ સત્યાગ્રહી હમેશા સામા પક્ષની બુદ્ધિને પોતાના સત્યના બળ વડે જાગૃત કરે છે, અને દુઃખ સહન કરીને તેના હૃદય ઉપર અસર પાડે છે.

સ૦—પણ તમારી રીત પ્રમાણે કરતાં રાજ્ય ચલાવવુ અશક્ય ન થઇ પડે ?

જ૦—જો કેવળ નિર્દોષ માણસો સત્યાગ્રહ ચલાવે તો વ્યવસ્થા તૂટી પડવાનો સંભવ ઘણો ઓછો જોઉં છું.

પણ જો કોઇ રાજ્યકર્તા ન્યાયનો કેવળ તિરસ્કાર કરવા બેસી જાય તો એવી અન્યાયી વ્યવસ્થા અશક્ય બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતાં હું જરૂર ડરું નહિ

સ૦—તમારા સંદેશામાં તમે લોકોને ખૂનામરકી નહિ કરવાની સલાહ આપી છે; છતાં તેઓએ ખૂન કર્યાં, મકાનો બાળ્યાં. તમને એમ નથી લાગતું કે સામાન્ય માણસ તમારું અહિંસાનું તત્ત્વ જાળવી ન શકે ?

જ૦—હું કબુલ કરીશ કે ઘણા વર્ષો સુધી ખૂનખરાબી ઉપર વિશ્વાસ રાખેલો હોવાથી માણસો તેમ નહિ કરવાના ફાયદા એકાએક ન સમજી શકે, અથવા સમજતા છતાં પોતાના આવેશને ન રોકી શકે

સ૦—હવે હું થોડા સવાલો તમે 'યોજના' વિષે જે કહ્યું છે તે બાબત પૂછીશ. 'યોજના' ક્યારે થઇ ?

જ૦—મારી ખબર પ્રમાણે અને મારા સ્મરણ પ્રમાણે તા. ૧૦મીની રાત્રે અને ૧૧મીને દિવસે.

સ૦—કેવી રીતે યોજના થઇ?

જ૦—કેટલાક યુવકોએ પોતાને મળતા ટોળાઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવ્યું. મારી સમજ પ્રમાણે જાનને નુકસાન કરવાની સૂચના થયેલી જણાતી નથી ઘણા માણસોએ આ યોજનામા ભાગ લીધો એમ કહેવાની મારી મતલબ નથી

સ૦—આ બાબત તમે બધી હકીકત આપી શકો છો?

જ૦—હુ મને ખબર આપનારના નામનિશાન નહિ આપી શકુ પણ જે પ્રમાણે યોજના ઘડાઇ તે હુ કહી રહ્યો છુ.

સ૦—તમારી પાસે પુરાવો આવ્યો તે ભરોસાલાયક હતો એમ તમે કેમ કહી શકો છો?

જ૦—મારી પાસે જેઓએ ખૂનામરકી જોઇ, જેઓને મકાનો બાળવાનું સમજાવવામા

આવ્યું અને જેઓએ એ સાંભળ્યું તે ત્રણે વર્ગે વાત કહી.

સ૦—પણ તમને એ લોકોએ ખોટી ખબર આપી નથી એ તમે કેમ કળી શકો ?

જ૦—હું માનું છું કે મારામાં ખરૂં ખોટું પારખવાની ઠીકઠીક શક્તિ છે. મારી પાસે એક ગામડાંના માણસો આવે, તેઓને હું ઠપકો આપું ત્યારે તેઓ ઇન્કાર કરવાને બદલે પોતે કરેલાં કૃત્ય કબુલ કરે, વર્ણવી બતાવે, ત્યારે તેમના કહેવા ઉપર મને વિશ્વાસ આવે ખેડામાં રેલના પાટા ઉખેડવામાં આવ્યા હતા, એ કામ ગણ્યાગાંઠ્યા માણસોએ કર્યું હતું તેઓ દારૂ પીનારા તા નડીઆદીઓનો તેમા હાથ નહોતો જો તેઓને ખબર હોત તો તેઓ એ કામ અટકાવત એમ હું માનું છું. આ વિષે ખબર આપનારાઓ તરફ મારૂં એટલું માન છે કે તેઓની હકીકત ઉપર હું જરૂર વિશ્વાસ મુકું

સ૦—જેમણે ગુન્હા કર્યાં તેવા માણસોને સજા થઇ છે કે ?

જ૦—હું નિશ્ચયપૂર્વક નથી કહી શકતો. સજા કોને થઈ એ તરફ મેં ધ્યાન નથી આપ્યું.

સ૦—તમારા એક કાગળમાં તમે કાયદાનો સવિનય ભંગ બંધ કરવાનાં કારણો આપ્યાં છે અને ફરી શરૂ કરવાની શરતો જણાવી છે. તમે એમ કહ્યું છે કે લોકો જ્યાં સુધી ખૂનામરકી કરે એવો ભય રહે ત્યાં સુધી તમે કાયદાનો ભંગ શરૂ ન કરો, અને તમે એમ પણ બતાવ્યું છે કે જુલાઇ માસ સુધીમાં લોકો તમે કાયદાનો ભંગ કરી શકો એટલા તૈયાર થયા હશે એપ્રિલ મહિનાના અનુભવ પછી તમે એવું કેમ ધારી શક્યા ?

જ૦—લોકોનો અનુભવ લીધા પછી, લોકોનો પશ્ચાત્તાપ સાંભળ્યા પછી મને વિશ્વાસ આવ્યો કે લોકો સમજી ગયા હોવા જોઇયે

સ૦—ત્યારે તમને એટલી ટુંકી મુદ્દતમાં ખાત્રી થઈ ગઈ કે લોકો સત્યાગ્રહનું ઉંડું રહસ્ય સમજી ગયા ?

જ૦—એવું તો મેં કંઈ નથી ધાર્યું. લોકો સત્યાગ્રહનું ઉંડું રહસ્ય ન સમજ્યા હોય એ હું સ્વીકારી શકું છું પણ લોકો એટલું સમજી ગયા કે જો તેઓ કાયદાનો સવિનય ભગ કરવામાં ભાગ ન લે તોયે તેઓ તેવા સત્યાગ્રહીઓને ખૂનામરકીથી દૂર રહી અહિંસાનું તત્ત્વ પાળીને મદદ કરે. એટલું લડત પૂરી શરૂ કરવાને સારૂ બસ થાય

સ૦—અને જો લોકો એટલું પણ ન સમજ્યા હોય તો તમે સરકારે કરેલી મિલીટરી ગોઠવણ ઉપર સુલેહ જાળવવાનો આધાર રાખ્યો ?

જ૦—હા જી

સ૦—એટલે એમ થયું કે તમે કાયદા-નો ભગ કરવાની મજે લઇ શકો એટલા

સારૂ તમે હિન્દુસ્તાનમા બધે લશ્કર ગોઠવાઇ જાય એમ ઇચ્છયું.

જ૦—મારા કાગળનો એવો અર્થ નથી હું એ પ્રમાણે ઇચ્છવાનો ગુન્હો ન કરૂં જે અર્થ મેં કર્યો છે એ અર્થ સ્વીકારવા હું આપને સૂચવુ છું

સ૦—તમે એ પ્રમાણે ન ઇચ્છો તો તમ મિલીટરી ગોઠવણનું લખ્યુ છે તેનો શો અર્થ ?

જ૦—એનો અર્થ સીધો છે જો સરકાર મે ઇચ્છયા વિના કે સૂચવ્યા વિના અનાયાસે પોતાની મેળે એવી લશ્કરી ગોઠવણી કરે કે જેથી ખુનામરકી થવાનો સભવ જ ન રહે, તો મારા જેવા સત્યાગ્રહીને કાયદાનો સવિનય ભગ કરવાને કઇ બાધ ન હોય પણ કાયદાનો સવિનય ભગ કરવાની ખાતર સત્યાગ્રહીથી લશ્કરી ગોઠવણી માગી કે ઇચ્છી ન શકાય. તેથી જ આપની કલ્પના યથાર્થ નથી એમ હું કહું

છુ વળી, વાઇસરાયે અને ગવર્નર સાહેબે જ્યારે મને કહ્યુ કે જો હુ હિન્દુસ્તાન એક લશ્કરી છાવણી થઈ જાય એવું ન ઇચ્છતો હોઉ તો મારે સત્યાગ્રહ મોકૂફ રાખવો જોઇયે, ત્યારે મે મારી એવી ઇચ્છા કોઇ કાળે ન હોય એવુ કાયદાનો સવિનય ભગ મોકૂફ રાખીને સિદ્ધ કરી આપ્યુ.

સ૦—મજૂરોની ગામતમા તમે શુ કહેવા ઇચ્છો છો ?

જ૦—હુ માનુ છુ કે મજૂરોની ઉપર બહુ મોટો બોજો નાખવામા આવ્યો છે, અને તેઓની પાસેથી એ દડ ઉઘરાવવાનો સમય પણ ઘણો ખરાબ ચૂટવામા આવ્યો છે પણ મિ૦ ચૅટફીલ્ડે હમેશા પોતાની કારકીર્દિમા એટલી બધી ખાનદાની બતાવી છે અને એપ્રિલ માસમાં તેમણે એટલી બધી સબૂરી બતાવી છે કે તેમના કોઈ પણ કાર્યને વિષે ફરીયાદ કરતા મને અતિશય સકોચ થાય છે.

૫ં. જગતનારાયણના સવાલો

પં. જગતનારાયણ—મહાત્માજી, તમે અરાજક બંધ થાય એવા ઉપાયો લેવાની સામે તો નથી ના ?

ગાંધીજી—ના જી

સ૦—ત્યારે તમે રોલેટ ઍક્ટની સામે શાથી થયા ?

જ૦—રોલેટ ઍક્ટની સામે મારી મોટામાં મોટી દલીલ એ છે કે એ કાયદો આખી પ્રજાની ઉપર એક આરોપ રૂપે ઘડાયો છે.

સ૦—એ કાયદામાં રૈયતના બચાવોની કેટલીક કલમો છે એને વિષે તમે શું કહેશો ?

જ૦—મને તો એ કલમો ભયંકર જાળની સમાન લાગે છે. કારણ એ કલમોથી અમલદાર અને પ્રજા એમ માની બેસે કે પ્રજાનો બચાવ કંઇ અંશે પણ થાય છે. આથી અમલદાર વધારે બેજવાબ-દાર બને અને પ્રજા ગફલતમાં પડે. ઘણો વિચાર કરતાં એ કાયદાનો બચાવ હું કોઇ પણ રીતે ન જોઇ શક્યો ત્યારે જ સામે થયો. વળી અરાજકને સજા કરવા સારૂ સામાન્ય કાયદાઓ પૂરતા છે એવી મારી માન્યતા છે

સ૦—સત્યાગ્રહની લડતમાં સરકારને પજવણી થવાનો સવાલ ઉઠાવવામાં આવ્યો છે. સરકારને પજવતાં તમે ડરો કે ?

જ૦—સત્યાગ્રહીથી સરકારને કે કોઇને પજવવાની ખાતર કશી હીલચાલ થવાવાય

જ નહિ. પણ સત્યાગ્રહીના કોઇ પણ કાર્યથી સરકાર કે બીજા કોઇને ન ઇચ્છતા છતાં પણ પજવણી થાય તો તેથી કંઇ સત્યાગ્રહી ડરે નહિ સત્યાગ્રહની લડત અને બીજી લડતમાં આટલો ભેદ છે કે સામાન્ય લડત ઘણી વેળા પજવણીને ખાતર શરૂ કરવામાં આવે છે

સ૦—તમે એટલું કબુલ કરશો કે બધી લડતમા જીતનો આધાર સખ્યા ઉપર હોય છે ?

જ૦—બીજી લડતોને વિષે એ વાત ખરી છે, પણ સત્યાગ્રહમાં જો કે સખ્યા હોય તો જાણે સારૂં, તથાપિ સત્યાગ્રહ સખ્યાની ઉપર મુદ્દલ આધાર નથી રાખતો

સ૦—પણ તમે જેમ બને તેમ વધારે માણસો સત્યાગ્રહમા જોડાવાનો પ્રયત્ન તો જરૂર કરો—

જ૦—એ પણ સર્વાંશે બરાબર નથી કેમકે સત્યાગ્રહનો આધાર તો કેવળ સત્ય ઉપર અને સત્યાગ્રહીની તપશ્ચર્યા ઉપર રહેલો છે

સ૦—પણ એક માણસનો અવાજ રાજ્યપ્રકરણી મામલામાં કેટલું કામ કરે ?

જ૦—એ ઘણું કરે એ બતાવવાનો મારો પ્રયત્ન છે

સ૦—તમે માનો છો કે અંગ્રેજી અમલદારો એક માણસનું કહ્યું સાંભળે ?

જ૦—એવું બનેલું મે જોયું છે લૉર્ડ બેન્ટિક કેશવચંદ્ર સેનને સારૂ મિ૦ બેન્ટિક બન્યા

સ૦—પણ એ તો તમે એક ભારે માણસનો દાખલો આપ્યો

જ૦—સામાન્ય માણસ પણ નીતિ કેળવી શકે છે જો કે અક્ષરજ્ઞાનની જરૂર હુ માનુ છુ અને આપણી પ્રજામા ઘણા નિરક્ષર છે, તોપણ સત્યાગ્રહનો મંત્ર

કેવળ નિરક્ષર માણુસોને પણ આપવામા જરાયે અડચણ ન આવે એવો મારો બહોળો અનુભવ છે.

સ૦—દક્ષિણ આફ્રિકામા તમે ફતેહ મેળવી શક્યા એનું શુ કારણ માનો છો?

જ૦—સામાન્ય રીતે એમ કહી શકાય કે ત્યા ઘણા સ્રીપુરુષો જેલ જવા તૈયાર થયા અને જરાયે મર્યાદા ન મેલી અને શાંતિ જાળવી શક્યા એ કારણુ હું ફતેહનું માનુ છુ

સ૦—ત્યારે તમે એમ કબુલ નહિ કરો કે સત્યાગ્રહની લડતમાં પણ તમારે ઘણાં માણુનોની જરૂર તો ખરી?

જ૦—ના જી ઘણાં માણુસો હોય તો ફતેહ વહેલી મળે એમ હું માનું છું ખરો, પણ તે વિના ન જ મળી શકે એવું હું નથી માનતો દક્ષિણ આફ્રિકામા જો કે સખ્યાને લીધે જોર માળ્યું એમ કબુલ કરવું જ જોઇયે, છતાં લડતનું ખરૂં રહસ્ય અને ખરૂં જોર તો તેની શુદ્ધતામા અને શુદ્ધ

સાધનોમાં હતું એવી મારી દઢ માન્યતા છે. અને સાધનની શુદ્ધતાને લીધે હું દક્ષિણ આફ્રિકામાં પ્રતિકૂળ સંજોગો છતાં દક્ષિણ આફ્રિકાના અગ્રેસરોની સહાનુભૂતિ મેળવી શક્યો હતો વળી જેઓ ખૂનામરકીને વિષે શ્રદ્ધા રાખનાર છે તેવા માણસોના ઉત્સાહને પોષી શકે એવું ધાર્મિક સાધન તો સત્યાગ્રહ જ છે.

સ૦—જે ભય સત્યાગ્રહને વિષે સર ચીમનલાલને છે તેવો મને નથી વ્યક્તિઓ કાયદાનો ભંગ શરૂ કરે તો ખોટું જ પરિણામ આવે એમ હું માનતો નથી. જ્યાં જ્યાં માણસો પોતાના માનને સારૂ જેલમાં જવા તૈયાર થાય છે, ત્યાં ત્યાં લોકો હચે થોડેલા હોવા જોઇયે એમ હું માનું છું પણ સત્યાગ્રહની વિશેષતા શી છે, એ જાણવા મે કેટલાક સવાલો પૂછ્યા છે.

જ૦—સત્યાગ્રહમાં નીતિ પ્રધાન છે, તેથી લોકોમાં નીતિનું શિક્ષણ, નીતિને

વિષે ભાવ, ફેલાવાં જોઇયે. સખ્યાબંધ માણુસો સત્યાગ્રહી થાય તેમા કોઇ પણ સરકારને ગભરાવાનું કારણુ હોય જ નહિ કાયદા પ્રત્યે માન રાખવું એ આપણી ફરજ છે. તેથી કાયદા કરનારાઓની એવી ફરજ છે કે લોકસંગ્રહ થાય તેવા જ કાયદા પસાર કરે. સત્યાગ્રહ મંડળને કાયદાનો ભંગ કરનારૂં મંડળ કહેવુ એ તો કેવળ અનુચિત છે. કાયદાને વિષે આંધળુ માન સત્યાગ્રહ નથી રાખતો તેથી અને કાયદા પાળવાની તેનામા સામાન્ય વૃત્તિ હોય છે તેથી તે પોતાના પ્રયત્નથી હમેશા કાયદાને ઉચ્ચ પદે રખાવે છે

સ૦—તમે સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો તેનો હેતુ તો એ હશે કે પરદેશી બીનજવાબદાર અમલદારોની સામે સત્યાગ્રહ સિવાય બીજુ હથીયાર તમારી પાસે ન હોઈ શકે—

જ૦—છેક એમ મારાથી નહિ કહી શકાય. હું તો જરૂર જણાયે પ્રજાને જવાબ-

દારી સત્તા મળ્યા પછી પણ સત્યાગ્રહની આવશ્યકતા કલ્પી શકું છું. વળી લોકોના ખવાસોના અજ્ઞાનનો જે બચાવ અંગ્રેજો કરી શકે તે આપણા કારભારીઓ નહિ કરી શકે

સ૦—પણ જ્યારે આપણને પૂરી સત્તા મળશે, ત્યારે આપણે આપણા કારભારીઓને બરતરફ કરી શકીયે છીયે.

જ૦—એવો ભરોસો પણ હું સદાયને સારુ ન રાખી શકુ ઈંગ્લંડમા ઘણા કારભારીઓ પ્રજાનું માન અને પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોવા છતા પણ અધિકારને વળગી રહી શક્યા છે એવું આપણે ત્યા પણ નહિ બને એમ માનવાને મને કંઈ કારણ નથી. એટલે આપણને સંપૂર્ણ સત્તા મળે ત્યારે પણ આપણે સત્યાગ્રહ કરવો પડે એ હું કલ્પી શકું છું.

સ૦—જો આપણા અમલદારો હિન્દી જ હોય તો લોકો કાયદાને વધારે માન

આપે અને કાયદા ભંગ કરવાનો પ્રસંગ ઓછો આવે એમ તમે કબુલ કરશો કે?

જ૦—હું એમ નથી માનતો. અંગ્રેજ અમલદારની ભૂલ તો કેટલીક તેના અજ્ઞાનને લીધે હોય છે અને તેથી તે માફ થઇ શકે. પણ હિન્દી અમલદારની ભૂલને સારૂ તેવો કંઇ બચાવ ન જ હોઇ શકે. જ્યાં રાજ્યસત્તા પ્રજાને જવાબદાર છે, ત્યાં પણ પ્રધાનોએ ગંભીર ભૂલો કરેલી મેં જોઈ છે, અને પ્રધાનોએ બીનજવાબદાર રીતે કામ કરેલું છે એમ મેં અનુભવ્યું છે એટલે સત્યાગ્રહીને તો બધા સરખા છે. એ જ્યાં અન્યાય જુએ ત્યાં જરૂર સામે થાય. અમલદારવર્ગની પાસેથી નીતિયુક્ત લોકમતને સારૂ સંપૂર્ણ માન મેળવવું એ સત્યાગ્રહીનું કાર્ય છે, અને યોગ્ય પ્રયત્નો કરીને તે સફળતા મેળવે છે. જો હું લોકોને સત્યાગ્રહ બરોબર સમજાવી શકું અને તેઓની પાસે સત્યાગ્રહના નિયમોનું પાલન

કરાવી શકું તો વાઇસરાય રોલેટ ઍક્ટ રદ ન કરે તો તેમની પાસેથી રાજીનામું લેવડાવી શકુ.

સ૦—તમે હડતાળને સત્યાગ્રહનું અંગ ગણો છો કે ?

જ૦—ના જી હડતાળ સત્યાગ્રહીની હોઇ શકે તેમ દુરાગ્રહીની પણ હોઈ શકે. ખરેખરી અગત્ય ન હોય ત્યાં સુધી હડતાળ ન કરવી જોઇયે એવી મારી માન્યતા છે ૬ ઠ્ઠી એપ્રિલ પછી પણ મિ૦ હૉર્નિમેનને વિષે તેમજ ખિલાફતને વિષે હડતાળ પડાવવામા મે ભાગ લીધો હતો પણ તેમાથી હું કઇ માઠુ પરિણામ જોઈ શક્યો નથી.

સ૦—સત્યાગ્રહને અંગે જરાયે અશાન્તિ ન થાય એવું તમે ઇચ્છો ખરા ?

જ૦—એવું ઇચ્છું નહિ એટલું જ નહિ, પણ હું એવું થાય તો નિરાશ થાઉં. જો અનસૂયા બહેન અને હું પકડાયાં હોઇયે, અને મજુરોમા કઇ પણ અશાન્તિ ન થાય

તો અમે જરૂર નિરાશ થઈયે પણ સત્યાગ્રહીની અશાન્તિ ખૂનામરકીનું સ્વરૂપ કદિ ન પકડે સત્યાગ્રહી બીજાને દુઃખે દુઃખી થાય અને એક જેલ જાય તો બીજા જેલમાં પહોચવાની યોગ્ય તજવીજ કરે. આવી અશાન્તિ સત્યાગ્રહને અંગે હું ઇચ્છું

સ૦—તમે ૧૧મી એપ્રિલે મુંબઇ પાછા ફર્યાં ત્યારે પાયધુની ગયા; તે વિષે એમ કહેવાયું છે કે તમારૂં લોકોએ ન માન્યું

જ૦—એ બરોબર નથી જેઓએ મારૂં સાંભળ્યું તેઓએ મારૂં કહેવું બરોબર માન્યું

સ૦—મારી પાસે એક રિપોર્ટ છે તેમા એમ લખ્યું છે કે તમારી અનિ ચ્છા છે, છતાં તમે માંદગીનો ડોળ કરો છો!

જ૦—હું તો એટલું જ કહી શકું કે એ કેવળ જુઠ્ઠાણું છે

સ૦—વળી તમે તે દહાડે એવા ફરી ગયા કે ભાગીને એક ઘરમા ભરાઈ ગયા?

જ૦—એ પણ તદ્દન જૂઠુ છે, કેમકે હું છેવટ સુધી ટોળામાં હતો ને જ્યારે ઘોડેસ્વારોનો હુમલો થયો ત્યારે તે મે પોતે જોયેલો ને છેવટે તે જ બાબત વાત કરવા હું પો૦ કમિશનર મિ૦ ગ્રિફિથ્સની પાસે ગયો હતો.

સ૦—તમે કહો છો કે અમદાવાદમા માર્શલ લૉની જરૂર ન હતી

જ૦—મારો એવો અભિપ્રાય છે

સ૦—પણ જો મિલીટરી અમલદાર કહે કે જરૂર હતી તો તમે શુ કહો?

જ૦—તો હું કહું કે જે હકીકત મારી પાસે છે તેટલી માર્શલ લૉ જાહેર કરવાને સારૂ પૂરતી નથી.

સ૦—તમે કહો છો કે કેટલાક નિર્દોષ માણસો માર્યા ગયા

જ૦—એ મારો ખાસ અભિપ્રાય છે.

સ૦—તમે એમ કહેશો કે તમારી પાસે એ બાબતનો ચોક્કસ પુરાવો છે?

જ૦—મારી ખાતરીને સારૂ પૂરતો છે

સ૦—એ બાબત તમે મિ૦ કૅટરીલ્ડને લખ્યું હતું?

જ૦—હા જી

સ૦—તેમણે ફરીયાદ કરનારને તેમની પાસે મોકલવા કહેલું?

જ૦—હા જી.

સ૦—પછી તમે કંઇ પગલાં ભર્યાં?

જ૦—મેં ન ભર્યાં, કેમકે માર્શલ લૉ તો મે લખ્યું તે જ દહાડે રાતના ખેંચી લેવામાં આવ્યો મિ૦ ચૅટરીલ્ડને હું બહુ ખાનદાન અમલદાર ગણું છું એમના જેટલી પ્રામાણિકતા ને નિર્મળતા મે થોડા જ અમલદારોમાં જોઇ છે તેમને નકામી તકલીફ આપવી અથવા તેમના અમલની ટીકા સરખી પણ કરવી પડે એમાં મને દુઃખ થાય તેમની ભૂલોમાં

પણ હું તો ખાનદાની જોઈ શકું છું. હું તમને કહેવા ઇચ્છું છું કે આ બાબતને તમે વધારે ન ચૂંથો. મેં કબુલ કર્યું છે કે મુંબઇની સરકારે એપ્રિલ માસમાં એટલું બધું ડહાપણ બતાવ્યું કે તેમની સામે ફરીયાદ કરવા જેવું નથી. પણ જ્યારે મારે બધી બીનાનું પૃથક્કરણ કરવું રહ્યું હોય ત્યારે જે દોષ મેં જોયા હોય તે પણ મારાથી જળવાય તેટલી સભ્યતાથી હું બતાવી આપું એ મારો ધર્મ થયો, ને મેં તેમ કર્યું છે પણ નિર્દોષ માર્યા ગયા તેની ઉપર બહુ વજન મુકી હું તેની બાબે ફરીયાદ કરવા માગતો નથી

સ્થાનિક ગૃહસ્થોના સવાલો

મિ. કેમ્પ—હું કબુલ કરું છું કે તમે તમારી જુબાની કેવળ ન્યાયપુરઃસર આપી છે. હવે મારે કંઈ પૂછવાનું નથી.

* *

ડૉ. જીવણલાલ—તમે હિન્દુસ્તાનમાં આવ્યા ત્યારથી જ અમદાવાદમા વસ્યા છો ?

ગાંધીજી—હા જી

સ૦—તમે અમદાવાદના જાહેરજીવનમા ભાગ લીધો છે ?

જ૦—હા જી

સ૦—તમે અનસૂયાબાઇને તેમના મજુરોના કાર્યમા મદદ કરી હતી ત્યારે મજુરોમા પૂર્ણ શાન્તિ જળવાઈ હતી ?

જ૦—હા જી

સ૦—એપ્રિલની ૧૩મી તારીખે તમે અમદાવાદ આવ્યા ત્યારે તે જ દહાડે તમે જાહેર સભા ભરવા ધારેલું ?

જ૦—હા જી.

સ૦—પણ તે દિવસે માર્શલ લૉને લીધે ઘણા માણસો હાજર ન રહી શકે એમ તમે જોયું તેથી ૧૪મીએ સભા ભરી ?

જ૦—હા જી તે દિવસે બધાને નોટીસ વેળાસર ન પહોંચી શકે એમ લાગ્યું

સ૦—૧૪મીની સભામા ઘણા માણસો હાજર થયેલા ?

જ૦—હા જી

સ૦—તેમાં તદ્દન શાન્તિ રહેલી ?

જ૦—હા જી એટલું જ નહિ પણ તેમા પાદરી ઈ ગિલેસ્પી હાજર રહેલા તેમની તરફ હજારો આવેલા માણસો વિવેકપૂર્વક વર્ત્યા હતા

સ૦—મિ૦ ગાઇડર કહે છે કે તમે તમારા અનુયાયીઓ વધારવાની ખાતર ખૂનામરકી વખોડી અને તેટલા જ કારણસર તમે ગુન્હેગારોનાં નામ આપવાની ના પાડી.

જ—એનો જવાબ હું એટલો જ આપું કે મિ૦ ગાઇડરે મારા પ્રત્યે અંગત દ્વેષ કર્યો છે

સાહેબજાદાના સવાલો

સાહેબજાદા૦—મિ૦ ગાંધી, હું તમને થોડાક સવાલો પૂછીશ. રોલેટ કાયદો થયો ત્યાર અગાઉની સ્થિતિ જરા યાદ કરો. લડાઇ પહેલા હિન્દુસ્તાનમા ચોમેર સંખ્યાબંધ ખૂનામરકીના ગુન્હાઓ થતા હતા, નહિ ?

ગાંધીજી૦—આખા હિન્દુસ્તાનમા સંખ્યાબંધ તેવા ગુન્હાઓ થતા હતા એ અભિપ્રાયને હું મળતો નથી આવતો.

સ૦—ઓછામા ઓછા બંગાળમા તો સરકારથી ન ડરનારા લોકોને હાથે ધાડો

પકડી હતી, ખૂનો થતાં હતાં, દિલ્હીમાં વાઇસરોય પર બૉમ્બ ફેંકવામાં આવ્યો હતો—

જ૦—જી.

સ૦—બંગાળમાં આવાં કૃત્યોના સંખ્યાબંધ મુકદ્દમાઓ ચાલ્યા હતા—

જ૦—જી

સ૦—અને આ બનાવોને લીધે જ કાયદા તથા વ્યવસ્થા જાળવવાની ખાતર સરકારે જસ્ટિસ રોલેટના પ્રમુખપણા હેઠળ ત્રણ આગેવાન જજોનું કમીશન નીમ્યું—

જ૦—જી

સ૦—તેમણે આ આખા સવાલની બારીક તપાસ કરી અને સરકારને રિપોર્ટ કર્યો તેમાં આગ ધારવા પ્રમાણે ચોકસ પ્રકારના કાયદા ઘડવા વિષે ભલામણ કરી તમે એવું કહી ગયા કે એ રિપોર્ટમાં દર્શાવેલા નિર્ણયો જોડે તમે મળતા નથી આવતા, ખરૂં ?

જ૦—જી હા. હું નથી મળતો આવતો.

સ૦—એ ભલામણો જોડે મળતા ન થવાનાં તમારા કારણો તમે દર્શાવશો ?

જ૦—કારણ રૅાલેટ કમિટીના રિપોર્ટમા રજૂ કરવામાં આવેલી હકીકતો એવા કશા કાયદા ઘડવાની જરૂર પૂરવાર કરનારી મને જરા પણ નથી લાગી ઉલટું એ જ હકીકતોના આધાર પર હું તો એથી તદ્દન જુદા પ્રકારની ભલામણો કરૂં. આવા પ્રકારનો એ રિપોર્ટ વાંચ્યા પછી મારો મત બંધાયો હતો

સ૦—પણ સરકારને જે પ્રકારની માહિતી મળી હતી તે મુજબ દેશમા હકીકતમા જ ગભીર ગુન્હાઓ થતા હતા એ વાતની તો તમે ના નથી કહેતા ?

જ૦—બીજા દેશોમાં બને છે તેથી વધારે ગભીર ગુન્હાઓ નહિ જ અને ખરૂં જોતાં આખા હિન્દુસ્તાનમા તો ગભીર

ગુન્હા ફેલાયા જ નથી માત્ર બંગાળમા જ ખૂનામરકી રહી છે બાકી તો ક્યાક ક્યાક ક્વચિત્ છમકલુ થયુ હશે. અને બગાળ એટલે કઇ આખું હિન્દુસ્તાન નહિ જ

સ૦—ખૂનામરકી અને ગુન્હાઓ બગાળમા ખૂબ ચાલેલા, નહિ ?

જ૦—એનું મહત્ત્વ ઘટાડવા હું નથી ઇચ્છતો. સરકારને આકરા ઇલાજો લેવા પડે એટલા ગભીર ગુન્હાઓ બગાળમા બનતા હતા એ પણ હું સ્વીકારી લઇશ. છતા હું એ પણ કહી દેવા ઇચ્છુ છુ કે રૌલેટ કમિટીએ જે હકીકતોના આધાર ઉપર પોતાનો રિપોર્ટ ઘડયો તે હકીકતો એવા નિર્ણય ઉપર આવવુ પડે એવી નહોતી જ. આમા કદાચ હું સાવ ભૂલ ખાતો હોઇશ, પણ રૌલેટ કમિટીના રિપોર્ટમા એક મોટામા મોટો દોષ એ રહેલો છે કે એમાની લગભગ બધી જ

હકીકતો છૂપી રીતે લેવાયેલી અને સરકારી અમલદારો મારફત એકઠી થયેલી છે.

સ૦—દલીલની ખાતર માની લઈએ કે એ હકીકતો રૉલેટ કમિટીએ કર્યો તેવો રિપોર્ટ કરવાને બસ નહોતી, છતાં એ રિપોર્ટથી સ્વતંત્ર પણ આકરા ઉપાયો લેવાની જરૂરીઆત બંગાળપૂરતી તો હતી જ એ તમે કબૂલ કરો છો ?

જ૦—હું એ કબૂલ કરું છું

સ૦—તો પછી એ સ્થિતિને પહોંચી વળવાને સરકારે તમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે શા ઉપાયો યોજવા ઘટતા હતા ?

જ૦—પણ સરકાર તો હું સાફ નાપસંદ કરું છું એવા ઉપાયો યોજી ચૂકી છે મારા કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એવા પ્રકારના ગુન્હાઓ નાબૂદ કરવાને મજબૂત ઉપાયો લેવાનો સરકારને હક હોય શકે, અગર તેમ કરવું એ કોઇ પ્રસંગે તેમની ફરજ પણ હોઈ શકે સરકારે કેવા ઉપાયો

યોજવા જોઇયે એનો જવાબ તો હું એટલો જ આપી શકુ કે રૉલેટ ઍક્ટ તો નહિ જ અલબત્ત, સરકારે શા ઉપાયો યોજવા એ સૂચવવાનું કામ મારૂં નથી. પણ એ કામ મારૂ હોય તોયે હુ તો જે કઇ સૂચવુ તે ગુન્હેગારોને સુધારવાના સ્વરૂપના ઇલાજો હોય, દબાવવાના સ્વરૂપના નહિ. જ્યારે સરકારી ઉપાયો તો એકેએક દબાવવાના સ્વરૂપના જ છે

સ૦—માણુસજાતના આજના સ્વભાવને ધ્યાનમા લેતા કાયદા અને વ્યવસ્થા જાળવવાની જોખમદારીવાળી સરકારને ઘણીવાર પોતાની ઇચ્છા વિરુદ્ધ પણ સખ્તાઇના કાયદાઓ કરવા પડે છે એટલુ યે તમે નહિ સ્વીકારો ?

જ૦—એ હું કબૂલ કરીશ, અને એ જ કારણુથી હું એટલું જ કહું છુ કે મારી અત્યારની સ્થિતિમા તો સરકાર જે ઉપાયો યોજે તેને હું કેવળ તપાસી શકુ

અને તે પર ટીકા કરી શકુ પણ સરકારે કેવાં પગલાં લેવાં જોઇયે તે સૂચવવા બેસું તો તો તે જ ક્ષણે મારૂં મન ગુન્હેગારને સજા કરવાને બદલે સુધારવાનું કહેવા મંડી જાય આમ મારે કાયદો ઘડવાનો હોય તો તે એવા સ્વરૂપનો જ ઘડાય છતાં હું કહી ગયો કે દબાવવાના સ્વરૂપના કાયદા ઘડવાના સરકારના હકનો પણ હું ઇન્કાર નથી કરતો

સ૦—આટલું બધું તમે કબૂલ રાખો છો ત્યારે તો હું તમને એમ જરૂર પૂછી શકુ કે જે ચોકસ (રૉલેટ) કાયદા સામે તમે ટીકા કરો છો તેની જગ્યાએ તમે સરકારને કેવો કાયદો ઘડવાનું સૂચવો ?

જ૦—હું આપને જણાવી ચૂક્યો કે એનો તો હું માત્ર નકારાર્થી જ જવાબ આપી શકુ મારો જવાબ એનો એ જ છે કે 'રૉલેટ ઍક્ટ તો નહિ જ' અને હું તેના કારણો પણ આપી શકું રૉલેટ

ઍક્ટથી ધારાપોથીને કલંકિત કર્યા વગર જ વાઇસરાયના હાથમા પૂરતી સત્તા છે. આ કાયદો તો હિન્દુસ્તાનમા કોઇ દિવસ ન વસ્યો હોય એવો કોઇ માણસ કદિ ધારાપોથી ઉઘાડીને વાચે તો એના મગજ ઉપર એક જ ન ભૂસાય એવી છાપ પડે કે હિન્દુસ્તાન ખૂનામરકીના ગુન્હાઓથી કેવળ ઉભરાઇ રહ્યુ હોવુ જોઇયે હુ ચોક્કસ માનુ છુ કે વાઇસિરાયના હાથમા જે સત્તાઓ છે તે ખૂનામરકીની જડ ઉખેડવાને તદ્દન પૂરતી છે અને વાઇસરાય જો એનો ઉપયોગ ન કરે અને વધુ સત્તા માગે તો એ એમની ભૂલ છે સંકટકાળના કાયદા કરવાની એમને સત્તા છે અને એનો ઉપયોગ જોઇયે તો તેમણે કરવો ઘટે

સ૦—તમે 'ઑર્ડિનન્સો' (Ordinances) ની વાત કરો છો ?

જ૦—હા જી એમ કરવામા તેઓ સાહેબ વ્યાજબી લેખાય આનો કારણો

પણ હું આપી શકું તેમ છુ. કારણ આ વિષે મે પૂરી ચર્ચા કરી છે. મે રાતની રાતો વિચાર કરવામા ગાળી છે કે નામ૰ લૉર્ડ ચેમ્સફર્ડ જેવા શાન્ત મગજના ગૃહસ્થ જાળમા કેવી રીતે ફસાયા હશે એમની પાસે આવા સકટકાળના કાયદાઓ ઘડવાની સત્તા છે. તેનો તેઓ ઉપયોગ કરી શકે છે તેમ કરવામા તેમને કોઇ રોકે તેમ નથી અને ધારાસભાને પૂછવાને પણ તેઓ બધાયેલા નથી તેઓ સાહેબ એક ચોક્સ જોખમદારીભર્યું પગલું લે, તેનું વ્યાજબીપણું તેઓ પાછળથી ધારાસભા સમક્ષ અથવા પ્રજા સમક્ષ અગર આજ થાય છે તેમ લોકમત આગળ પૂરવાર કરી બતાવે એટલે બસ જ્યારે અહીં તો ચોક્સ બનાવોની સભવિતતા તેઓ અગાઉથી માની લે છે અને દેશની સામાન્ય ધારાપોથીમા એક નવો કાયદો ઉમેરી દે છે. મારી ચોક્સ માન્યતા છે કે હકીકતમા કારોબારી

સરકાર આ બાબતમાં જરૂર હતી તે કરતાં હદ બહાર આગળ દોડી ગઇ છે

સ૦—રૉલેટ કાયદો વાચવાનો લાભ મને નથી મળ્યો, પણ હું ધારૂં છું કે એ તો માત્ર જરૂર પડયે અમુક સત્તા આપનારો કાયદો છે એટલે એ પસાર થયો એટલા જ ઉપરથી એ અમલમા મુકાયો એવુ કઇ નથી

જ૦—એટલુ બાદ કરીયે તો ?

સ૦—વળી, ગર્વનર જનરલે એવી મજૂરી આપવી જોઇયે કે દેશના અમુક ભાગમા આ કાયદો લાગુ પાડવો. આમા શુ પ્રજાનું પૂરતું રક્ષણ નથી રહેલુ ?

જ૦—છોટાભાર નહિ જે રીતે એવી મજૂરીઓ આપવામા આવેછે તેનો મને પૂરતો અનુભવ છે એ મજૂરીનુ મૂળ જ ખરૂં જોતા દૂષિત હોય છે મૂળમા ઘણીવાર એકાદ પોલીસ અમલદાર—અથવા અમલદારે શાનો ? એકાદ પોલીસનો માણુસ—જ

વાત ઉભી કરે. તે જઇને પોતાના ઉપરીના કાન ભમેરે કે 'સાહેબ, ફલાણે ઠેકાણે તો આમની વાત આમ બને છે' બસ પેલો ઉપરી અમલદાર ખરી બીના તપાસવા જેટલો ઉડો ઉતરે કે ન પણ ઉતરે એ તો પેલા ખબર આપનારની નજરે જ એ બીનાને જુએ આમ એ બીનાના મૂળમા રહેલો દોષ આગળ વધતા વધતા આખરે ઠેઠ વાઇસિરાય સુધી પણ જઇ પહોંચે. આ આખી રીત જ તેની બધી શાસ્ત્રશુદ્ધ વિધિઓ છતા આવી દોષભરી છે અને તેથી જ હું તેને ખોટી કહું છુ આથી જ એક સામાન્ય વસ્તુ તરીકે એ જાહેર કરવાની સત્તા વાઇસરાયે લેવી જોઇતી ન હતી. એમને પોતાની જોખમદારી પર કામ કરવું હોય તો તેઓ પોતે ભલે આ કાયદો ઘડે, પણ ધારાસભા તો આ કાયદો ન જ ઘડી શકે

સ૦—એટલે તમે એમ કહેવા માગો છો કે આવી મહત્ત્વની બાબતમા અમુક

બીના પોલીસના માણસથી ઉભી થઇ એટલા જ ઉપરથી છેક વાઇસરાય સુધીના બધા ઉપરી અમલદારો પોતાના અનુભવને કે પોતાની માહિતીને આધારે જાતે તપાસ કર્યા વગર જ એવી દરેક બીના માની લેશે ?

જ૦—એમા બીજુ ન બને એમ હુ નથી કહેતો, પણ આપણા જેવા રાજબંધારણમા તો એ જ પરિણામ આવે. અને આ વાત જાણતા છતા હિન્દુસ્તાન જેવા ખૂનામરકીના ગુન્હાઓથી ન ટેવાયેલા દેશમાં આટલી ભયકર સત્તા હું તો કારોબારી સરકારના હાથમા ન જ મુકુ. ખૂનામરકી હિન્દુસ્તાનના એક છેડાથી બીજા છેડા સુધી લોકોના હાડમા વ્યાપી ગઈ હોત તો કદાચ મે રૉલેટ કાયદાની વિરુદ્ધ કાંઇ ન કહ્યુ હોત એમ હોત તો હુ આ કાયદાને વધુ તપસીલમા ઉતરીને તપાસવાની જરૂર જોત અત્યારે તો હું એ કાયદો તપાસવા કે તેને વિષે દલીલમા ઉતરના

પણ ન બેસું; કેમકે એના મૂળમાં રહેલો સિદ્ધાન્ત જ ગેરવ્યાજબી છે વળી કોઈ એક્સેપ્શનલ દાખલામાં એવી સખ્તાઈનું વ્યાજબીપણું કદાચ હું જોઈ પણ શકું. પણ અધિકારીઓ જાતે જ કહેવા માગે છે તેમ આ તો આખી પ્રજાની સાથે કામ લેવાની વાત છે અને એની એ વ્યાપકતામાં જ એની ગંભીરતા ભયંકર બને છે. કારણ કે તેમાં તો ગમે તેવા માણસને સરકાર પકડી શકે અને તેની પાસેથી જામીન માગી શકે

સ૦—તમે જાણો છો કે લડાઈ દરમ્યાન હિન્દસંરક્ષણ કાયદાની રૂએ સહીસલામતીને ખાતર જરૂરનું લાગવાથી સંખ્યાબંધ લોકોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા. સુલેહની શરતો ઉપર સહી થયા પછી, અલબત્ત છ મહિના વીત્યા બાદ આ લોકો છૂટા થાય. એટલે ભયંકર લોકોને વિષે સરકારે કેમ વર્તવું એ સવાલ બેશક ઊભો

થાય, અને તે વડીએ કોણ જાણે કેવીયે સ્થિતિ ઉભી થાય તેને પહોંચી વળવા સારૂ સરકાર પોતાના હાથમા કાંઇક હથીયાર રાખે એમા તમે શો વાંધો લ્યો ?

જ૦—હું માનપૂર્વક જણાવવા ઇચ્છું છું કે સરકારની પાસે આવું હથીયાર મોજૂદ છે. સંકટકાળના કાયદા પસાર કરવાની સત્તા વાઇસરાયને છે એ જ આવુ હથીયાર છે મારા નમ્ર અભિપ્રાય પ્રમાણે તો શાન્તિના કાળમા રૉલેટ ઍક્ટ જેવો કાયદો ઘડી લેવાની ખાતર એક ભૂમિકા તરીકે હિન્દસંરક્ષણ કાયદાનો ઉપયોગ ન જ કરી શકાય એ કાયદો તો મુખ્યત્વે કરીને લડાઇને અંગે જ પસાર થયો હતો અને લડાઇને સમયે જે કાંઇ બરદાસ થાય એ શાન્તિને સમયે કદિ બરદાસ ન થઈ શકે

સ૦—પણ આ કાયદો તો માત્ર અમુક સત્તા આપી મુકનારો છે, અને વળી મા ત્રણ જ વર્ષને માટે છે

જ૦—એ ખરું. પણ ત્રણ વરસને માટે પણ એક આખી પ્રજાને સજા કરવાની વાત મારું મન તો ન જ બરદાસ કરી શકે.

સ૦—હવે સત્યાગ્રહની હીલચાલ શા હેતુથી ઉપાડવામા આવેલી એ વિષે હું તમને કંઈક પૂછવા ઇચ્છુ છુ શુ વધારે સારી રાજદ્વારી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા એ હીલચાલ ઉઠાવવામા આવેલી કે માત્ર પ્રજાને નાપસદ હોય એવા અનીતિમાન કાયદાની સામે થવાના હથીયાર તરીકે જ એ હતી ? એની જરૂરીયાત કેવી રીતે ઉભી થયેલી ?

જ૦—એની જરૂરીયાત રૌલેટ કાયદો રદ કરાવવા માટેની લોકોની પ્રબળ ઇચ્છા-માથી જ ઉભી થયેલી અરજીઓ વગેરે સામાન્ય સાધનોથી તમારાં દુઃખની દાદ મેળવવામા તમે નિષ્ફળ થાઓ ત્યારે અસામાન્ય છતાં ગેરકાયદેસર નહિ એવુ

દાદ મેળવવાનું કોઇ હથીયાર તમારી પાસે છે કે કેમ એ તમારે તપાસી જોવું રહ્યું, અને મે જોયુ કે રૌલેટ કાયદામા રહેલા જુલમની અને તેના મૂળમા રહેલા ભયની સામે બાથ ભીડવાનો સત્યાગ્રહ એ એક જ ઉપાય હતો

સ૦—કાયદેસર ઇલાજોથી તમે એ ન કરી શકત?

જ૦—આથી હલકો બીજો કોઈ સચોટ કાયદેસર ઇલાજ મારી નજરે પડતો નથી મારા એક બહુ મોટા મિત્રે મને સૂચવ્યુ હતું કે મારે પ્રજાની પાસે આમની સભા ઉપર પ્રથમ એકાદ જંગી સહીઓવાળી અરજી કરાવીને તેના નિકાલની રાહ જોવી ઘટતી હતી. હું એમના મતને મળતો નથી આવતો. અને છતા મારી ચોક્કસ માન્યતા છે કે કાયદેસર માર્ગે રૌલેટ બિલ સામેની હીલચાલ જો કે કરી શકાય તેમ હતું તોપણ તેવો પ્રયત્ન સદતર

નિષ્ફળ નીવડયો હોત. એ રસ્તે રૉલેટ કાયદો કદાપિ રદ કરાવી શકાત નહિ

સ૦—શા સારૂ ?

જ૦—કારણ, મારો આટલા વરસનો રાજદ્વારી અનુભવ એવો છે. એકેએક રીતસર વિધિમા થઇને પસાર થયેલી કોઇ અરજી આ દેશમા સફળ થયેલી મે જાણી નથી

સ૦—એ ઉપરથી સત્યાગ્રહ સિવાય બીજો માર્ગ ખુલ્લો નથી એવા નિર્ણય ઉપર તમે આવ્યા ?

જ૦—અલબત્ત. બીજો કોઈ ખાનદાનીનો રસ્તો મારે માટે ખુલ્લો નહોતો.

સ૦—તમે જુબાનીમા કહ્યુ કે અધકચરી કેળવણીને તમે અભણપણાથી વધારે ભયકર ગણો છો. એ શુ ખરૂ ?

જ૦—તદ્દન સાચુ

સ૦—એમ માનવાના તમારા કારણો મને દર્શાવશો ?

જ૦—કારણ કે આખા હિન્દુસ્તાનમાં મુસાફરી કરતાં મે જોયુ છે કે દેશની અજાણુ પ્રજાના કરતા અધકચરી કેળવણી પામેલા જુવાનીયાઓ જ ઘણા વધારે બીનજવાબદાર અને અવિચારી છે એ અર્ધદગ્ધ જુવાનીયાઓના મુકાબલામા અજાણુ પ્રજા તો ઘણે દરજ્જે ઠરેલ મનની છે; અને મારી ખાતરી છે કે આ અધભણેલા યુવકવર્ગને એ અવળે માર્ગેથી પાછો વાળી શકાય તો દેશની આગળ ઉભો થયેલો સવાલ એકદમ સહેલો થઇ જાય

સ૦—તમે અધભણેલા કોને કહો છો?

જ૦—દાખલા તરીકે હાઇસ્કુલના ધોરણ સુધી પહોચેલો અને થોડુક અગ્રેજી જાણુનારો અને એથી પણુ ઓછુ અંગ્રેજી ઇતિહાસનું જ્ઞાન ધરાવનારો એકાદ છોકરો એ છ પાઓ વચ્ચે છે અને તેને અધકચરા સમજીને પોતાના મનમા અગાઉ બધાયેલા ચોક્કસ વિચારોને રોકવાને બદલે એ જ ઘર

કરી બેઠેલા વિચારોને છાપાઓની વાતોથી એ પોષે છે માત્ર. હિન્દુસ્તાનની સુખશાન્તિને માટે આવો માણસ તદ્દન અજાણ માણસના કરતા અનેકગણો વધારે ભયકર છે.

સ૦—ત્યારે તમે એનો શો ઉપાય કરો ?

જ૦—હું મારી ઢબના ઉપાય કરી ગયો છુ અને કંઇક એવું પણ માની રહ્યો છુ કે મે એમા ધાર્યા કરતા વધુ સફળતા મેળવી છે

સ૦—એ કઈ રીતે ?

જ૦—એ રીતે કે આવા માણસો મુદ્દા જ્યારે તમે એમને વીનવો છો ત્યારે જો કે અજાણ માણસોના કરતા તમને ઘણી વધારે માથાકૂટ કરાવે છે, છતા જો તમે ધીરજ ન ખોઇ બેસો તો, અન્તે તમારી દલીલમા રહેલુ સત્ય કબૂલ કરે છે અને તમારી શિખામણ સાંભળે પણ છે.

સ૦—એટલે તમે એમ કહો છો કે એવા હાઇસ્કુલ સુધી શિક્ષણમા પહોચેલા લોકો વધુ શિક્ષણ લેવાને તૈયાર હોય છે માત્ર તમે તેમને સારે માર્ગે દોરવવા ઇચ્છો ત્યારે તેઓ સહેજમા તમારૂ કહ્યુ ન માનતા ખૂબ માથાઝીક કરાવે છે એમ જ ને ?

જ૦—મારા અભિપ્રાય મુજબ તો આજની આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ એવી ખરાબ છે કે તે માણસને બધી કેળવણી પુરી કર્યા પછી પણ સ્થિર મનનો અને ઠરેલ વિચારનો નવા બનાવતી હકીકતમા આજે એટલા બધા ઉંચી કેળવણી લીધેલા હિન્દીઓ આપણી વચ્ચે છે કે તેમના દાખલાઓ ઉપરથી આપણે વગર આનાકાનીએ સામાન્ય અભિપ્રાયો બાધી શકીયે હું વગર બીકે મારો ચોકસ મત પ્રગટ કરી શકુ છુ, કારણકે મારી પાસે પૂરતી માંહિતી તેમજ સખ્યાબધ

માણસો એ દિશાએ કામ કરનારા તેમજ પ્રયોગ કરી જોવાના સાધન બનનારા છે. અને તેથી હું એવા ચોકસ નિર્ણય ઉપર આવ્યો છુ કે આપણી આખી શિક્ષણપદ્ધતિ જ જડમૂળથી સડેલી છે અને તેને તદ્દન નવેસર રચવાની જરૂર છે

સ૦—એ શિક્ષણપદ્ધતિના ખાસ દોષો જણાવશો ?

જ૦—એક તો એ જ કે નિશાળોમા કશુ ખરૂં નૈતિક કે ધાર્મિક શિક્ષણ તો અપાતું જ નથી બીજો દોષ એ કે શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા મારફત અપાતુ હોવાથી છોકરાઓના મગજને બેહદ તાણ પડે છે, અને પરિણામે નિશાળોમા અપાતા ઉંચામા ઉચા વિચારોને છોકરાઓ ગ્રહણ કરી શકતા નથી

સ૦—તમે એને બદલે કેવી પદ્ધતિ અમલમા મુકો ? (લૉર્ડ હંટરે અહીં વચમા જ વિષયાન્તર થતું હોવા વિષે

સાહેબજાદાનુ ધ્યાન ખેચતા જણાવ્યુ કે કમિટીનું કામ ઘડીભર સૅડલર કમિશનનો ભાસ કરાવે છે') તમારા મત પ્રમાણે દેશી ભાષા મારફત શિક્ષણ અપાવુ જોઇયે અને શિક્ષણક્રમમા ધાર્મિક કેળવણીને સ્થાન મળવુ જોઇયે એમજ ને ?

જ૦—આ બે દોષો તો નીકળી જવા જ જોઇયે એ ઉપરાત આધુનિક શિક્ષણપદ્ધતિમા અંગત તત્ત્વ નથી. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓ જોડે અગત સબન્ધ કેળવવો જોઇયે તે આજકાલ બિલકુલ જોવામા નથી આવતો હાલના કરતા વધારે સારા અને વિશેષ સસ્કારી શિક્ષકોનો વર્ગ જોઇયે આ ત્રણ દોષો નીકળી જાય તો શિક્ષણપદ્ધતિ આજ સુધરે.

સ૦—સત્યાગ્રહની હીલચાલની દૃષ્ટિ સખ્યા વધારવાની પરવા ન કરતા કેવળ લોકોનામા સત્ય અને ચારિત્ર્યનું બળ વધારવા તરફ જ મુખ્યત્વે કરીને છે એ બરાબર છે ?

જ૦—અવશ્ય, એ સાવ સાચું છે

સ૦—એનું મહત્ત્વ એ વસ્તુના પોતાનામાં જ છે, સંખ્યાબળને એની જોડે નિસ્બત નથી એમ ?

જ૦—એને અનુસરનારની સંખ્યા એટલી છે કે એની એ વાત એમાં મહત્ત્વ વગરની છે

સ૦—આ હીલચાલ પંજાબમાં પણ ફેલાઇ છે ખરી ?

જ૦—હું ધારું છું કે સામાન્ય રૂપમાં એ બીજા ભાગોની પેઠે જ પંજાબમાં પણ અવશ્ય ફેલાઇ છે સત્યાગ્રહની પ્રતિજ્ઞા ઉપર સહી કરેલી હોય એવાઓને હું કદાચ નહિ ચીંધી શકું પણ એટલું તો હું જોઈ ચૂક્યો છું કે પંજાબ એ સત્યાગ્રહના સિદ્ધાન્તને ગ્રહણ કરવાને તેમજ સત્યાગ્રહને ઉપાડી લેવાને હિન્દુસ્તાનના બીજા ગમે તે ભાગના જેટલું જ કે કદાચ એથી વધારે જ શક્તિમાન છે. પણ મારી આ અટકળમાં

——— ગાંધીજીની જુબાની ———

કદાચ ભૂલ પણ હોય છતા પંજાબ સત્યાગ્રહના પાઠ ગ્રહણ કરવાની બાબતમા હિન્દુસ્તાનના બીજા કોઇ પણ ભાગની હારોહાર તો છે જ એટલુ તો હું કહીશ જ કહીશ

वन्दे मातरम